

Simon Attila

A római hadsereg vallása és a legio XIII Gemina katonaságának istenei

Művek sora jelzi, hogy az utóbbi időben megújult az érdeklődés a római katonaság vallása iránt.¹ Ebből az óriási témából vizsgálataim tárgyául a *legio XIII Gemina* katonáinak vallását választottam, kronológiailag a legio daciai tartózkodásának idejére leszűkítve a kutatást. Ez a daciai római uralom teljes időszakát felöleli: a XIII. Gemina ott volt már a kezdeteknél is, azaz részt vett a dák királyság meghódításában, és végül felügyelte a lakosság evakuációját is Dacia Kr. u. 272-ben történt feladásakor. Jelentőségét a daciai hadseregen belül az is bizonyítja, hogy néhány évtizedig Dacia egyetlen legiója volt,² emellett mindvégig Apulumban, a helytartói székhelyen állomásozott.

Forrásként a legio feliratos emlékeit használtam, konkrétan 137-et, és azt vizsgáltam, a legio parancsnokainak, tisztjeinek és legénységének feliratain mely isteneket tiszteltek. Vizsgáltam emellett azt is, mennyire illeszkednek a legiónál tapasztaltak a birodalmi hadsereg vallásának általános trendjébe. Tanulmányomban reflektáltam Alfred von Domaszewski: *Die Religion des römischen Heeres* című művére, valamint Mihai Popescunak a 2000-es években megjelent, a teljes daciai katonaság vallásosságáról szóló munkájára.³ Jelen tanulmány kizárólag a legio XIII Gemina katonáival foglalkozik és a feliratos emlékeken megjelenő vallásosságra koncentrálni.

A LEGIO PARANCSNOKAI, TISZTJEI ÉS HIVATÁSOS KATONÁI ÁLTAL TISZTELT ISTENEK

Iuppiter a római vallás főistene volt. Különböző aspektusai speciális jelzőiben jutottak kifejezésre. A szűkebben vett *dii militares* (Iuppiter,

1 G. L. Irby-Massie: *Military Religion in Roman Britain*. Leiden, 1999. M. Popescu: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*. Bucarest, 2004. Papp L.: A Carnuntumban állomásozó katonák vallásossága feliratos emlékeik tükrében. In: *Juvenalia VIII. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. 2020. Szerk.: Dobi Edit. 289. Ld. továbbá Vágási Tünde 2021 májusában megvédett PhD értekezését, mely a pannoniai katonaság vallását dolgozta fel.

2 Dacia Marcus Aurelius dunai háborúi idején kapott egy másik legiót, a legio V Macedonicát, melynek állomáshelye Potaissa (Turda=Torda) lett.

3 . Popescu, M.: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*. Bucarest, 2004. (továbbiakban: Popescu, 2004.)

Mars és Victoria) első számú tagja, ebből adódóan *Iuppiter* egészen a Kr. u. 3. századig a hadsereg legfőbb védelmező istene volt, jelentőségében felülmúlva *Marsot*.⁴

A Daciában tisztelt istenek közül *Iuppiter*nek maradt fenn a legtöbb emléke, és a legio XIII Gemina feliratos hagyatékában is neki van a legtöbb felirata, szám szerint biztosan 30.⁵ Ezeken a feliratokon többnyire *Iuppiter Optimus Maximus*ként, a római pantheon fejeként, a római állam legfőbb védelmezőjeként jelenik meg,⁶ és az esetek kétharmadában (20 alkalommal) önállóan, kíséző istenek nélkül.⁷ Két alkalommal a capitoliumi triász tagja,⁸ vagy Iuno a társa.⁹ Ritkán fordul más istenek társaságában. Egy esetben *Mars Augustus*,¹⁰ egy másikban a *genius loci*,¹¹ egy harmadikban *Dacia*¹² szerepel a neve mellett a dedikációban, két esetben pedig néven nem nevezett istenek (*ceteri dii deaeque* és *ceteri dii deaeque immortales*)¹³, és még egy esetben, amely fogadalmi tábla¹⁴ ugyan nem nevezi meg a legio XIII geminát, de annak székhelyéről került elő és legióhoz köthető helytartó állíttatta, aki lehetséges, hogy C. Pescennius Niger, a későbbi császár volt.

Iuppiter további szerepkörei is megjelennek a legio feliratain. Ezek vagy az *Optimus Maximus* jelzője mellett, vagy azok helyett a neve mellett álltak. Marcus Domestius Restitutus a 10. cohors *hastatus posterior*

4 Domaszewski, Alfred von: *Die Religion des römischen Heeres*. Trier, 1895. Repr. New York, 1975. 34. (továbbiakban: Domaszewski, 1975.).

5 Egy feliraton hiányosan szerepel *Iuppiter* neve: AE 1971, 369. = IDR III, 5, 205., egy pedig valószínűleg a legióhoz kötődik, bár nem szerepel rajta a neve: CIL III 1066. = IDR III, 5, 181.

6 30-ból 28 esetben.

7 CIL III 1032 = IDR III,5, 112; CIL III 1034. = IDR III,5, 124; CIL III 137 = IDR III,5, 133.; CIL III 1038 = IDR III,5, 134; CIL III 1074 = IDR III,5, 139; CIL III 1041 = IDR III,5, 143.; CIL III 1042. = IDR III,5, 145; CIL III 1044 = IDR III,5, 148; CIL III 1045 = IDR III,5, 152; CIL III 1052 = CIL III 13772 = IDR III,5, 165; CIL III 1056. = IDR III,5, 173; CIL III 7754 = IDR III,5, 174; CIL III 1058 = IDR III,5, 177; IDR III,5, 180; CIL III 1020 = IDR III,5, 213; AE 1979, 461.

8 CIL III 1071 = IDR III,5, 195 (Apulum); CIL III 1078 = IDR III,5, 198 (Apulum).

9 AE 1986, 609 = IDR III,5, 192 (Apulum); CIL III 1067 (Apulum); CIL III 1070 = IDR III,5, 193 (Apulum).

10 AE 1987, 248 = IDR III, 2, 245 = AE 1934, 11 = AE 1939, p. 7 s. n. 5. 245 (Sarmizegetusa).

11 ILJug 3122 (Josipdol = Metulum).

12 CIL III 1063 = IDR III,5, 184 (Apulum).

13 CIL III 1063; CIL III 1062 = IDR III,5, 182 (Apulum).

14 CIL III 1066. = IDR III,5,181.; Popescu, 2004, 74.

rangú centuriója két egymást kiegészítő szerepkörében állított oltárt neki: *Iuppiter Victornak*, 'Győző /Győzelmet hozó Iuppiternek' és *Iuppiter Depulsornak*, azaz 'Bajelhárító Iuppiternek'¹⁵. *Iuppiter Victor* kultusza a római köztársaság középső időszakában, Domitianus és Hadrianus császár idején kultusza fontos szereppel bírt¹⁶. *Iuppiter Depulsor* kultusza Daciában elterjedt volt,¹⁷ de Pannoniából is vannak a tiszteletének bizonyítékai. A jelző Iuppitert bajelhárító, szerencsétlenséget elhárító szerepkörében jeleníti meg.¹⁸

*Iuppiter Optimus Maximus Conservator*ként is megjelenik a legio feliratos hagyatékában. *Iuppiter Conservator*nak, 'Megtartó (=Megőrző) Iuppiternek' Domitianus építtetett templomot személyes indíttatásból.¹⁹

Egy ismeretlen nevű legatus legionis *Iovi Monitori Conservatorique* dedikálta oltárát.²⁰ *Iuppiternek* a *Monitor* jelzője ezen a daciai eseten kívül csupán még egy oltáron fordul elő, a pannoniai Sirmiumból (Sremska Mitrovica), melyet [--- *V]italianus / [prae]fectus(?) Aug(usti) n(ostr)* állította egy legatus Gallienus üdvéért.²¹ A *monitor* a *moneo* 2 -ui, -itus 'emlékeztet /figyelmeztet igéből származik, 'figyelmeztető'-t, 'intő'-t, jelent.²²

A *legio XIII Gemina* katonái által állított feliratokon egyszer előfordul²³ az *aeternus* 'örökkévaló' isteni jelző is, bizonytalan azonban, hogy melyik férfi istent illették vele, mert a felirat eleje sérült, így nem olvasható. Kétségtelen azonban, hogy ezt a jelzőt Iuppiterre is használták, erre

15 AE 1944, 28. = IDR III,5, 232 (Apulum).

16 Roscher, Wilhelm Heinrich: Athene. In. *LexMyth.* Leipzig, 1884–86. 679–681.

17 Szabó Csaba–Boda Imola: *The Gods of Roman Dacia. Illustrated dictionary of Roman divinities and personifications.* 2019. 39. (továbbiakban: Szabó – Boda, 2019).

18 https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/sacella_Jovis.html#Conservator – Letöltés ideje: 2021. február 22.

19 Rómavárosi felbukkanásához: Samuel Ball Platner: *Sacella Iovis.* In: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/sacella_Jovis.html#Conservator – Letöltés ideje: 2021. február 22.; Korábban *Iuppiter Custos*ként tisztelték hasonló funkcióban., ld. uo. *Iuppiter Conservator*ról továbbá: E. Nash, *Iuppiter Conservator, sacellum* in: L. Richardson, jr. (ed.): *A New Topographical dictionary of Ancient Rome.* Baltimore – London, 1992, 218.

20 CIL III 1032. = IDR III,5, 112. Popescu, 2004, 42.

21 CIL III 3228. (Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter = Sirmium)

22 A feliratállító legatus önmagát *somno monitus*nak nevezi, vagyis *Iuppiter* álommal figyelmeztette őt valamire, ami nagyon fontos lehetett neki, mert egy oltár állításával hálálta meg.

23 AE 1971, 369. = IDR III,5, 205.

Daciából is ismerünk példákat, többek között Apulumból is.²⁴ Gyakori azonban a *Deo Aeterno* dedikáció is, aki alatt az esetek egy részében, talán a többségében ugyancsak Iuppitert értették, mint az az *Aeterno Optimo Maximo*²⁵ vagy a *Deo Aeterno et Iunoni et Angelis* dedikációból is kiderül.²⁶ Előfordul azonban a *Silvano deo Aeterno* dedikáció is,²⁷ és az *aeternust* Iuppiter Dolichenus jelzőjeként is használták.²⁸

Az egész csapatok által állított oltárokat kizárólag az egyedül álló Iuppiter Optimus Maximusnak dedikálták, nincs köztük olyan, melyen Iuno Regina és Minerva akár a capitoliumi triász tagjaként akár egyedül szerepelne. Popescu egyetért Domaszewskivel abban és jómagam is osztom véleményüket, hogy a capitoliumi Iuppiter a hadsereg hivatalos vallásának volt tekinthető.²⁹

Iuno ősrégi itáliai, latin-faliscus istenség volt.³⁰ Kultusza a férjes asszonyok életéhez, a gyermekszüléshez, államhoz, a fiatal harcosokhoz kapcsolódott.³¹ Iuno neve a legio XIII Gemina emlékein 7 alkalommal fordul elő, és elsősorban a capitoliumi triász tagjaként vagy Iuppiter párjaként jelenik meg³². A hét esetből ötször Iuno Reginának nevezik.³³ Az istennő a *Regina* 'királynő' jelzőjét többnyire Iuppiter hitveseként illetve a capitoliumi triász tagjaként viselte. Iuno ebben az alakjában a római

24 *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aeterno*: CIL III 1082, 1083. (mindkettő Apulumból), CIL III 7912, 7913. (mindkettő Sarmizegetusából).

25 IDR III, 5, 28, (Apulum).

26 IDR III, 2, 190 (Sarmizegetusa).

27 IDR III, 3, 133.

28 Daciából pl. CIL III 1301a, CIL III 7832.

29 Popescu, 2004, 46., Domaszewski, 1975, 27–28.; Popescu rámutat arra a nagyon fontos összefüggésre is, amely a hadseregben ápolt Iuppiter-kultusz és a császár iránti lojalitás között fedezhető fel: Iuppiter Optimus Maximusnak mutattak be áldozatot a császárnak tett hűségkü évenkénti megújítása alkalmából az új év elején. Ezzel garantálták az erkölcsi szerződés megújítását az isten előtt.; ld. Popescu, 2004, 46.

30 Gods in Harmony. The Etruscan Pantheon. In: N. Thomson de Grummond–E. Simon (eds.): *The Religion of the Etruscans*. Austin TX, 2006. p. 61. Iunóhoz összefoglaló áttekintés: W. H. Roscher: Iuno. In: *LexMyth*. Bd. 2.1. Leipzig, 1890–1894. col 574–615; G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. p. 113–120; A. Ley: Iuno. In: DNP Bd. 6, 1999, 72–77.

31 A. Ley: Iuno. In: DNP. 1999. 72–77.

32 Ebben az összefüggésben 5 alkalommal.

33 AE 1986, 609. = IDR III,5, 192; CIL III 1075. = IDR III,5, 107; CIL III 1070. = IDR III,5, 193.; CIL III 1071. = IDR III,5, 195.; CIL III 1078. = IDR III,5, 198.

állam védelmező istennője volt.³⁴ A legio feliratos hagyatékában csupán két olyan oltárunk van, melyet kizárólag Iunónak dedikáltak, ezeken viszont unikális jelzőkkel, speciális szerepben tűnik fel. Az egyiket *Iuno Regina Populoniának* mint *dea patriának*, 'hazai istennő'-nek dedikálta Caius Caerellius Sabinus legioparancsnok feleségével, Fufidia Pollittával közösen A *dea patriából* arra következtethetünk, hogy Iuno Regina Populonia Iunónak egy speciális helyi változata lehetett Itáliában valahol. Erre azonban csekély támpontunk van. Egy *Iuno Regina Pop(ulona)-t* ismerünk a samniumi Aeserniából. Ez alapján feltételezhető, hogy Iuno Populona (vagy Populonia) Iunónak egy Aeserniában tisztelt változata lehetett.³⁵ Popescu szerint ugyanakkor a Populonia jelzővel a feliratállítók Iuno valamennyi szerepkörét kívánták megjeleníteni.³⁶

A másik kizárólag Iunónak dedikált oltárt a legio egyik actariusza *Iuno Semliának* állította.³⁷ Az elveszett felirat Verancsics (Verantius) Antal leírásában maradt fenn. Véleményében nyelvészeti munkák alapján a thrák-phrygiai ζεμελω 'föld' szóra és ószláv párhuzamára a *zemlja*-ra hivatkozik. Az ő olvasatának hitelességét azonban Mommsen és Domaszewski is kétségbe vonták, és REGINA-t feltételeztek a *Semlia* jelző helyén.³⁸ I. Piso (IDR III, 5, p. 87, no. 108) nem indokolt ekkora tévedést feltételezni a szerzőről, aki nagyon precíz a szövegek közlésében, inkább egy kisebb hibáról lehet szó. A *Semlia* helyén talán *Semele* vagy *Semela* állhatott. Semele esetén valószínűleg egy khthonikus thrák istennőre gondolhatott az állító, akit Apulumban Iunóval azonosítottak. Ennek a feltételezésnek a feliratállítók neve sem mond ellent: Alexander cognomene alapján a katona a birodalom görög-hellenizált keleti feléből származhatott. A *Iulius* gentiliciuma alapján is származhatott ugyaninnen, ez ugyanis polgárjog adományozás következtében a keletiek körében is előfordul (lásd pl. Iulia Domnát Septimius Severus szíriai feleségét és felmenőit). A katona párja, Aelia Vicentia ugyancsak provinciális eredetű lehetett gentiliciuma alapján. Popescu felvetése, miszerint Iuno Semlia a hieropolisi Semeiához köthető, egyértelműen nem zárható ki. Pisóhoz hasonlóan ő is felvetette a thrák Semele istennő lehetőségét, amely szerintem is egy valószínűsíthető lehetőség, különösen a thrákiai területek

34 Latte, Kurt: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1992. 166–167. (továbbiakban: Latte, 1992.)

35 Roscher, Wilhelm Heinrich: Iuno. In. *LexMyth*. Leipzig, 1890–1894. 605.

36 Popescu, 2004, 50.

37 CIL III 7753.

38 Eph.Ep. 4, no. 160, CIL III 7753.

közelsége miatt.³⁹ A fentiekén kívül Iuno egyedül csupán még egy további oltáron fordul elő, melynek állítója a lelőhely⁴⁰ Apulumhoz való közelsége miatt a legio XIII Gemina katonájához köthető oltár,⁴¹ amely Iuno Reginának lett dedikálva, más oltárokkal együtt.

Minerva: A tudomány, a bölcsesség és a művészetek istennője volt, a római pantheon élén álló későbbi istentriász, az ún. a capitoliumi triász másik női tagja.⁴² Nagyon korán a görög Athénával azonosították, tőle ered Minerva harcias megjelenése és védelmező-háborús funkciója (Athena Polias, Athena Promachos, stb). Kultusza főleg Domitianus alatt kapott hangsúlyt, akinek az istennő a császár személyes védelmező istene lett. Minerva Victrixként Domitianus számos érméjén megjelenik.⁴³ A legio XIII Gemina feliratain Minerva önállóan csupán egyszer fordul elő. Itt az istennő neve a *Iovis consiliorum particeps* értelmezővel szerepel, vagyis a görög mitológia kontextusába helyezve.⁴⁴ Vannak azonban olyan felirataink is, melyeken nem szerepel ugyan csapatnév a lelőhely alapján feliratállító a legio XIII Gemina: egy librarius oltára,⁴⁵ egy másiké Minerva Victrixnek dedikálva⁴⁶, egy felirat Minerva Sanctának,⁴⁷ egy oltár Minerva Augustának⁴⁸, egy Minerva Superának dedikált oltár⁴⁹, egy centurióból lett veteranus oltára⁵⁰. Mindezek alapján megállapítható, hogy Minerva népszerű istenség lehetett a legio XIII Gemina katonái körében. Supera jelzője az istennő égi voltára utal, ami Kybelét asszociálja (Caelestis). Gherlán előkerült képmására ugyancsak Kybelé ábrázolása

39 Ez esetben a felirat állítója a görög Dionysoshoz is kapcsolódni szándékozott. Popescu, 2004, 50.

40 Ciomafaia =Csomafája.

41 Buday Árpád: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából*. II., 2, 1911. 263–264. (továbbiakban: Buday, 1911.); Popescu, 2004, 49.

42 Domaszewski, 1975, 25. G. Wissowa: Minerva. In: *LexMyth* Bd. II,2. Leipzig, 1897. col. 2982–2992. Ugyanő: *Religion und Kultus der Römer*. 203–206. (továbbiakban: Wissowa, 1902.).

43 Lásd Domitianus érméin, pl. RIC 60, RIC 62.

44 CIL III 1076. = IDR III,5, 260 (Apulum).

45 CIL III 1105. = IDR III,5, 260; Popescu, 2004, 51.

46 AE 1896, 0058. = IDR III,5, 266; Popescu, 2004, 51.

47 CIL III 1106. = IDR III,5, 264; Popescu, 2004, 51.

48 AE 1964, 0193.; AE 1965, 11. s. n. 30. = IDR III 5, 263; Popescu, 2004, 51.

49 AE 1962, 0206. = IDR III,5, 265; Popescu, 2004, 51.

50 Buday, 1911, 265–266. (Ciomafaia/Csomafája, Apulum körzetében); Popescu, 2004, 85.; I. Winkler–M. D. Lazar: Emblema legionii a XIII – a gemina pe un fragment de umbo. *Sargetia* 13, 1977, 267–276.

hatott. A két istennő közötti kapcsolatot az is erősíthette, hogy a legio XIII Gemina jelvénye az oroszlán volt, mely Kybelé/Magna Maternak is kísérő állata volt. A Vinereánál előkerült umbo töredéken Minerva és az oroszlán ábrázolása egymás mellett fordul elő.⁵¹

A római államnak a capitoliumi triász mellett voltak egyéb, hivatalosan is tisztelt védelmező istenei. Ilyenek voltak a *penates*. A *penates* eredetileg a ház istenei közé tartoztak. Szentélyüket a tűzhely közelében állították fel, rendszeres házi kultuszban részesültek.⁵² Publius Cadius Sabinus lovagrendű katonai tribunus szoborbázisát 12 istenségnek, pontosabban 3 numen-jellegű istencsoportnak és 8 antropomorf istennek dedikálta.⁵³ Azt, hogy kinek a szobra, vagy milyen szoborkompozíció állt a bázison, nem tudjuk, mert elveszett, a bázis mérete alapján csak egy kisebb méretű alkotás lehetett. A személytelen istenek csoportjai (némelyiküket a császárkorban egyébként már antropomorf módon is ábrázoltak) a felsorolásban az élen állnak, legelől a *penatesszel*.

Popescu egy Iuppiter Optimus Maximusnak és a Penatesnek dedikált oltárt⁵⁴ is említ, amely Apulumból került elő, így felmerülhet, hogy a legio XIII Geminához kötődik. E feliraton szerinte a főistennel társítva a jogi funkciói erősödtek meg a házi isteneknek, mint a római állam védelmezőinek, őrzőinek.⁵⁵ Az oltárról azonban Beutler felveti, hogy hamisítvány lehet.⁵⁶

Mars csupán a Kr. u. III. században vált a római hadsereg legfőbb védelmező istenévé.⁵⁷ A monda szerint ő volt Romulus és Remus apja. *Mars Ultor* 'Bosszúálló Mars' a császárság idején lett a háború istene. A feliratok ugyanakkor az Kr. u. I–II. században többnyire nem említik, és az Alexander Severus alatti feliratokon is, melyeken már ugyan szerepel Mars neve, még Iuppiter a hadsereg legfőbb védelemezője, Mars

51 Popescu, 2004, 52.

52 A korai házakban még nem biztos, hogy elkülönített éléskamra (*cella penaria*) volt, ezét inkább ott, ahol a tűzhely volt, vagyis az *atriumban*, annak egy hátsóbb részén, G. Wissowa.: Penates. In: *LexMyth*, Bd. III. 2. Leipzig, 1902–1909., 1879–1898., 1879–1882., mindenekelőtt col. 1882. A *penates*hez lásd még Wissowa, 1902., 145–148.

53 AE 1956. 204. = IDR III, 5, 299.

54 CIL III 1081. = AE 2004, 1200. = IDR III,5, 202.

55 Popescu, 2004, 99.

56 <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD038302> – Letöltés ideje: 2021. október 17.; Marshoz összefoglalóan W. H. Roscher: Mars. In: *LexMyth*, Bd. II.2. Leipzig 1894–1897. 2385–2437. Georg Wissowa: Religion und Kultus der Römer. München, 1902. (továbbiakban: Wissowa, 1902.) 129–138.

57 Domaszewski, 1975, 34.

csak az egyik a *dii militares* sorában.⁵⁸ Mars kultusza alig fedezhető fel a legio XIII Gemina feliratai között is. Mindössze két esetben fordul elő a legio nevével jelzett feliratok közül: az egyiket áthelyezett katonák egy csoportja állíttatta Iuppiter Optimus Maximusszal együtt *Mars Augustus*-nak,⁵⁹ míg a másikat egy *cornicularius* a császárok üdvéért *Mars Conservator*-nak.⁶⁰ E biztos eseteken kívül vélhetően a legióhoz kapcsolódtak a következő Marsnak szóló dedikációk: egy, valószínűleg a legiót vezető helytartó által állíttatott oltár,⁶¹ kettő Marsnak és Victoriának emelt oltár⁶², és egy Iuppiter Optimus Maximusnak és Marsnak közösen állítva.⁶³ Valamennyien a legio állomáshelyéről vagy közeléből. Az elsőként említett kivételével valamennyit altisztek vagy egyszerű újoncok állítottak fel.⁶⁴

Victoria: az elvont fogalmak közül a 'Győzelem' az elsők közé tartozott, melyek deifikálódtak. Rómában Kr. e. 294-ben szenteltek neki templomot. Victoria a győzelem istennőjeként rendkívül népszerű volt a legiókban. A legio XIII Geminát megnevező feliratok között mindössze egy kifejezetten neki szóló dedikáció található⁶⁵, erről nem lehet eldönteni, hogy ezt vajon *Victoria Aug(usta)*-nak, azaz a Fennséges Victoriának, vagy *Victoria Aug(usti)*-nak, a császár Victoriájának dedikálták-e. Kerültek még elő a legio működési területéről feliratok, melyek a legióhoz kapcsolódhatnak a már Marsnál említett, neki és Victoriának szentelt oltárok⁶⁶, és egy helytartó oltára Victoria Augustának⁶⁷. A triumphusok sorsa, de érmék sora is tanúsítja, hogy a császárok szerették maguknak

58 Domaszewski, 1975, 34.

59 AE 1987, 248. = IDR III,2, 245. Ugyanez: AE 1934, 11., AE 1939, 7. s. n. 5. 245. ábr. 198.

60 CIL III 1099. = IDR III,5, 250.

61 IDR III, 1, 271.; Popescu, 2004, 52., Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*. Bonn, 1993. 162–166. (továbbiakban: Piso, 1993.)

62 CIL III 1098. = AE 2004, 1183.; Popescu, 2004, 52.; CIL III 1600.; Popescu, 2004, 53. ez utóbbin Mars Paterként szerepel. Mars Pater az istenség ősi megszólítása volt, hozzá intéztek imát a szántóföld lustratiójánál, neki szóló áldozat volt a *suovetaurilia* (lásd Cato, *De agri cultura* CXLI.).

63 CIL III 1080.; Popescu, 2004, 52.

64 Popescu, 2004, 32–33.

65 CIL III 1158. és egy további, feltételezett, CIL III 1072.

66 CIL III 1098. = AE 2004, 1183.; CIL III 1600.; Popescu, 2004, 54.

67 CIL III 1416.

kisajátítani a győzelmet.⁶⁸ A hadsereg körében Victoria a parancsnok személyes győzelmi erejét szimbolizálta.⁶⁹

A **lares** ugyancsak védőszellemek voltak, eredetileg személytelen isteni lények. A császárkortól ábrázolták őket. Több csoportjukat is ismerjük.⁷⁰ A P. Cadius Sabinus tribunus feliratán⁷¹ szereplő *lares militares* értelemszerűen a katonaság védelmezői voltak.⁷² Csak egy olyan időszakban kerülhetett ez a kultusz a táborokba, amikor a katonák sátra hosszú ideig a lakóhelyükké vált⁷³, így az otthon tisztelt Lares megjelent a hadseregben, amely a katonák „otthona” lett. Ugyanezen a feliraton a tribunus egy *lar vialist* is említ, aki bizonyára egy konkrét útnak volt a védelmezője, vagy egy konkrét út során védte őt. Ez talán egy hadművelet során bejárt útja lehetett ennek a tribunusnak, illetve magának a felvonuló seregek is, melyben ő maga is szolgált.

GENIUS LEGIONIS ÉS EGYÉB GENII

Genius legionis XIII Geminae: A geniusok fogalma eredetileg az emberekhez kötődött. Később a fogalom egyre bővült: először családoknak, majd társulásoknak, így a katonai egységeknek lett geniusa,⁷⁴ így a legio XIII Gemina esetében is. Két feliratot ismerünk, melyet a legio *genius*ának állítottak. Mindkettő állíttatója senatori rendű személy volt. Az egyik oltárt Quintus Caecilius Laetus, *legatus legionis* állította, aki valószínűleg 185 és 188 között, esetleg 193/194 és 197 között töltötte be daciai posztját,⁷⁵ a másikat Marcus Caelius Iulianus, *tribunus laticlavius* (a legioparancsnok helyettese), aki a *tres Daciae* deifikációja (vagy personifikációja) mellett dedikálta az oltárát⁷⁶ a legio *genius*ának.

68 VICTORIA AVGVSTI, vö. Nero: RIC 410, 412; Vespasianus: RIC 390; Vitellius: RIC 62.

69 Domaszewski, 1975, 40.

70 Gesztelyi Tamás: *A római vallás története*. Bp., 1994. 12.

71 AE 1956, 204. = IDR 3, 5, 299.

72 Domaszewski, 1975, 110.

73 Domaszewski, 1975, 39., 62.

74 Wissowa, 1902. 154–156.

75 CIL III 1012.

76 CIL III 995.

Genius praetorii:

Az a hely, ahol a praetorium geniusát tisztelték, a praetorium maga, emellett ahol a praetoriumhoz tartozó személyek éltek és a tábori szentély voltak.⁷⁷

Egy *genius* dedikációnk van, amely a parancsnoki épület, a praetorium geniusának, *genio praetorii huius* szól, mely Marcus Valerius Longinus *legatus legionis*tól származik, aki a legio *Severiana* jelzője alapján ítélve, Alexander Severus uralkodása alatt töltötte be a legioparancsnoki posztot,⁷⁸ és az övéivel (azaz a családtagjaival együtt) emeltette az oltárt.

A császárkultusz nyomai: Az aktuális császárok védőistenei és az istenné avatott császárok a táboron belül rendszeres áldozatokban részesültek. Divus császárt két felirat említ, de ezeken nem ők a tisztelet tárgyai.⁷⁹

Római polgárok az élő uralkodó *numenjének* vagy *geniusának* dedikálhattak feliratot. Egy ilyen esetet ismerünk a legio XIII Gemina nevét említő feliratok között. Petronius Polianus legioparancsnok, aki az apulumi felirata állításakor már Belgica tartomány helytartója volt, III. Gordianus geniusának állított oltárt 238 és 244 között valamikor,⁸⁰ ezt Popescu is említi⁸¹ művében. Van ezen kívül még egy szoborbázisunk is, melyen egykor egy *genius* szobra állt.⁸² A bázist a szoborral Elagabalus üdvéért L. Octavius Faustianus, a legio XIII Gemina egykori tribunusa készítette és adományozta a carnuntumi collegium fabrumnak 219. augusztus 23-án. Csak a bázis maradt fenn, a szövegből nem derül ki, hogy ez a szobor a collegium vagy a császár geniusát ábrázolta-e, vagy esetleg a *genius populi Romani*-t. Vélhetően a legio XIII Geminához köthető a helytartó által Antoninus Pius üdvére a császár geniusának állított oltár,⁸³ a lelőhely miatt valószínűleg egy másik, Gordianusnak dedikált

77 Domaszewski, 1975, 100.

78 CIL III 1019.

79 Az egyik (AE 1937, 0101.), a Marcus Sabidius Maximianus centurio számára állított megtisztelő felirat divus Hadrianust említi. A másikon (CIL III 953. = AE 2000, 1258. = IDR 3, 4, 230; ábr. 140.) divus Trainus és divus Nerva neve Hadrianus császári titulaturájának részét képezi, vagyis itt sem e császárok a kultikus tisztelet tárgyai. A felirat egy a legio XIII gemina vexillatiója által Tiberius Claudius Constans procurator alatt elvégzett feladatnak állít emléket.

80 CIL III 1017.

81 Popescu, 2004, 64.

82 AE 1966, 286.

83 AE 1993, 1342.; Popescu, 2004, 64.

fogadalmi felirat.⁸⁴ Egy, a császár numenjének dedikált oltár⁸⁵ került elő a legio XIII Gemina székhelyéről, amelyet egy helytartó állíttatott. Popescu művében Dacia Apulensisben és Porolensisben a császári numen kultuszának nagymértékű elterjedtségét említi,⁸⁶ ez nem mondható el az általam vizsgált legio esetében.

Császárok személyes védőistenei nem fordulnak elő a legio emlékei között. Bizonyos mértékig ugyanakkor ide sorolhatjuk a császárok Victoriáját is. A győzelem kisajátítását a császárok által a hadsereg fölötti főparancsnokság megszerzésével kezdte meg Augustus, aminek egyenes következménye az lett, hogy triumphust már csak a császár tarthatott, így a győzelem is az övé lett. Ezért jelenik meg a Victoriának állított oltárokon az istennőnek szóló dedikációban a császár neve is, melyre a vizsgált daciai feliratok között is találunk példát egyik értelmezés szerint, vö. *Victoriae Antonini Augusti*.⁸⁷

EGÉSZSÉGMEGŐRZŐ ÉS GYÓGYÍTÓ ISTENEK

Aesculapius Aesculapius a görög Asklépios isten római megfelelője.⁸⁸ Asklépios Théseus és Korónis fia, a gyógyítás istene.⁸⁹ Neve összesen 5 feliraton fordul elő a legio XIII Gemina nevét említő feliratok közül.⁹⁰ Ebből egyen önmagában,⁹¹ egyen Caelestisszel,⁹² kettőn Hygiával,⁹³ egy feliraton pedig Apollóval és Salusszal.⁹⁴ Az egyik oltárt *Aesculapius numenje* parancsára Iuppiter Dolichenusnak dedikálta az állítója, Veturius Marcianus veteranus a maga és övéi üdvéért.⁹⁵ E felirat megmutatja, hogyan veszi át egy görög-római isten tradicionális funkcióját egy feltörekvő keleti isten, valószínűleg az utóbbi papságának manipulációja

84 CIL III 1159.; Popescu, 2004, 64.

85 CIL III 1127; Popescu, 2004, 62.

86 Popescu, 2004, 63.

87 CIL III 1072.

88 Kerényi Károly: *Az isteni orvos. Tanulmányok Asklépiosról és kultuszhelyeiről.* Bp., 1999. 21. (továbbiakban: Kerényi, 1999.)

89 Kerényi 1999, 12.

90 AE 1956, 204.; CIL III 981; CIL III 993.; CIL III 1560; CIL III 1614.

91 CIL III 1614.

92 CIL III 993.

93 CIL III 981.; CIL III 1560.

94 AE 1956, 204.

95 CIL III 1614.

révén, Popescu is hasonlóan vélekedik erről.⁹⁶ Azon a feliraton, amelyen Caelestisszel együtt szerepel⁹⁷, melyet Olus Terentius Pudens Uttedianus helytartó állíttatott, Caelestisnek és Aesculapiusnak afrikai háttere, illetve még régebbi, föníciai-pun előzménye volt (lásd lentebb). Ezt Popescu is hasonlóképp látja, e felirattal kapcsolatban említi, hogy az *Augustus* jelző politikai tartalommal nem rendelkezhetett.⁹⁸ A két Hygiával közös dedikáció közül az egyiket⁹⁹ Tiberius Claudius Valerianus centurio állíttatta, akit vagy még Poetovióban, vagy már Daciában a dák háború során helyeztek át a legióba. A másikat¹⁰⁰ Marcus Aurelius Veteranus *praefectus legionis* állíttatta, aki a legio XIII Gemina lovagrendű parancsnoka volt. Aesculapiusnak Apollóval és Salusszal (és még további istenekkel) közös invokációja Publius Cadius Sabinus tribunus laticlavius már több esetben említett feliratán,¹⁰¹ a katonát hadjáratban védő isteneknek szól. Ezeken felül a legio felirataihoz sorolhatjuk a valószínűleg a legiót parancsnokló helytartók feliratait: egyik helytartónak a germisarai fürdőben Aesculapiusnak és Hygiának emelt oltárát,¹⁰² egy, a közeli Sarmizegetusából előkerült oltárt¹⁰³, amelyet egy imaginifer emeltett, aki gyógyulásáért Aescupius és Hygia numenjének dedikálta azt, és egy szintén sarmizegetusai szoborbázist¹⁰⁴.

Apollo: A görög Apollónt gyakorlatilag változatlanul vették át a római vallásba, Összetett funkciójú isten, többek között: a rendé, a jóslásé, a gyógyításé, a bajok elhárításáé. Apollo négy alkalommal szerepel a *legio XIII Gemina* nevét említő feliratos emlékeken. P. Cadius Sabinus *tribunus laticlavius* 12 istencsoportnak, illetve istennek dedikált szoborbázisán¹⁰⁵ sorrendben a 9. helyen, Aesculapius és Diana után áll. Azonban nem biztos, hogy erre a listára a gyógyító szerepe miatt került, valószínűbb, hogy a komplex, összetettebb hatalma miatt. A második esetben Ulpius Proculus *speculator* Apollo parancsára az Örökkvaló forrását (*fontem*

96 Popescu, 2004, 116.

97 CIL III 993., rajtuk kívül Karthágó és Dacia geniusának.

98 Popescu, 2004, 115.

99 CIL III 981.

100 CIL III 1560.

101 AE 1956, 204.=IDR III, 5, 299.

102 AE 1944, 59.; Popescu, 2004, 114.

103 AE 1911, 33.; Popescu, 2004, 114.

104 CIL III 7896.; Popescu, 2004, 114.

105 AE 1956, 204.

Aeterni) állította alapjaitól helyre.¹⁰⁶ Az Aeternum itt valószínűleg maga az isten, a forrás pedig gyógyforrás. Ulpius Proculus felirata tehát Apollo gyógyító funkciójához kapcsolható. Popescu szerint viszont Deus Aeternusra utal a felirat, aki Baal egy romanizált formája¹⁰⁷. A harmadik felirat szerint M. Aurelius Marinus veteranus *Apollo numen*jének állított fogadalomból oltárt.¹⁰⁸ A *numen* isteni erőt, megnyilvánulást, jelent, néha azonban az isten szinonimája is lehetett.¹⁰⁹ Ez esetben sem tudjuk eldönteni, hogy Apollónak itt melyik aspektusáról lehetett szó. A negyedik dedikáció *deus Apollo Augustus*nak¹¹⁰ szól. C. Iulius Lysias centurio az isten *numen*jének parancsára *porticust* építtetett, a legio Severiana jelzője alapján ítélve Alexander Severus uralkodása alatt.¹¹¹ Az eddigieken kívül Apollo szerepelt még a legio székhelyéről származó, így vélhetően a legio kötelékébe tartozó *custos armorum* által emelt fogadalmi feliraton,¹¹² amelyen a *Deus Bonus Phosphorus* és a *Pythius*¹¹³ jelzőkkel látták el. Itt a Bonus jelző utalhat a *Bonus Puer*ként is tisztelt keleti napistennel való azonosításra.¹¹⁴ Egy másik apulumi feliraton¹¹⁵ Apollo Domesticusként szerepel, amelyet bizonyosan¹¹⁶ egy szintén a legióhoz köthető *beneficiarius* állíttatott, egy, a legiót vélhetően irányító helytartó oltarán¹¹⁷ Apollo Augustusként, és egy szintén valószínűleg a legióhoz tartozó centurióból lett veteranus oltarán.¹¹⁸ Ennek kapcsán Popescu azt vélelmezi, hogy Apollo ebben az esetben egy korábbi germán vagy kelta istenség inter-

106 CIL III 990. = AE 2010, 1376.

107 Popescu, 2004, 143.

108 CIL III 989.

109 Latte, 1992, 56–58.

110 A polgárháborúk után megnőtt Apollo jelentősége, aki Augustus személyes védőistene volt, így alakját felruházzák az Augustus (=fenséges) melléknévvel. Emiatt Apollo Augustus kultusza a későbbi korokban sem választható el a császár tiszteletétől. ld. Steuding, Hermann: Mercurius. In. *LexMyth*. Leipzig, 1897. c. 2818–2819.

111 CIL III 14469.

112 CIL III 11038.; Popescu, 2004, 85.

113 A Pythius jelző egyértelműen a delphoi Apollónnal való kapcsolatot jelzi.

114 Bonus Puerről részletesebben: Domaszewski, 1975, 64.; Popescu, 2004, 133–140. A Popescu által vizsgált feliratos anyagban többször is előfordult, szemben a legio XIII Gemina felirataival.

115 AE 1995, 1291.; Popescu, 2004, 85.

116 <http://romans1by1.com/rpeople/11520> – Letöltés ideje: 2021. október 9.

117 CIL III 1415., Popescu, 2004, 87.

118 Buday, 1911, 264.; Popescu, 2004, 85.

pretatio Romanája.¹¹⁹ Emellett még a közeli lelőhely és a helytartó személye miatt a legióhoz köthető egy Apollo conservatornak dedikált, az isten megőrző-megóvó, egészségmegőrző jellegének szentelt töredékes oltár.¹²⁰

Salus: Salus az üdv, jólét isteni megtestesítője, istenné vált elvont fogalomként értelmezhető. Tisztelete a veszedelmes dolgok, elsősorban a betegségek és a halál elkerülését szolgálta. Ebben a vonatkozásában Hygiával volt azonos, vagy hozzá állt közel.¹²¹ Salus P. Cadius Sabinus fentebb már említett szoborbázisának dedikációjában fordul elő,¹²² más istenekkel együtt. Itt Salus valószínűleg az egészségmegőrző isten funkciójában szerepel Aesculapius, Apollo és további, a katonát védő és segítő istenek mellett.

Nymphae: a görög mitológiából erednek, a természet, források, ligetek istennői.¹²³ A római vallásban korán megjelentek, főleg a forrásokhoz, tavakhoz, kutakhoz kötődve, melyek gyógyító hatásuk miatt nagy jelentőséggel bírtak.¹²⁴ Daciában kifejezetten gyógyforrásokhoz kötődött a nymphák kultusza.¹²⁵ A nympháknak a XIII Gemina legio katonái közül Caius Iulius Iulianus centurio állított oltárt, mely a dévai református temetőből került elő. Epigrafikai sajátosságai a közeli római lelőhelyre, Miciára utalnak, ahol egy segédcsoport táborát volt.¹²⁶ Ezen kívül előkerült egy oltár¹²⁷ a legio egyik primus pilus centuriójának optiójától, amelyet Germisarában állítottak fel. Itt az istennők dedikációját a *sanctissimis* (=legszentebbeknek) jelzővel látták el. A legiót irányító helytartóhoz kapcsolódik egy szintén Germisarában a Nympháknak dedikált oltár,¹²⁸

119 Popescu, 2004, 88. Popescu említ még Apulum közelében, Mártiniş (Homoród-szentmárton). településről előkerült, Iuppiter Optimus Maximusnak és Iuno Reginának dedikált oltárt, amely szerinte szintén Apollónak is lett dedikálva: ld. Popescu, 2004, 87.; AE 1988, 969.

120 AE 1987, 849.

121 G. Wissowa: Salus. In. *LexMyth.* Leipzig, 1915. 295.

122 AE 1956, 204.

123 Bloch, Leo: Nymphen. In. *LexMyth.* Leipzig, 1902. 516-518.

124 Bloch, Leo: *Nymphen.* In: *LexMyth.*, Bd. 3.1. Leipzig, 1902. 540, továbbá 545-546.

125 Kuzsinszky Bálint: Pannonia és Dacia. In. *A magyar nemzet története.* I. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1895. (továbbiakban: Kuzsinszky, 1895.)

126 CIL III 7858. A nymphák Silvanusnak is kísérőistenei voltak, Silvanusnak pedig Miciában jelentős volt a tisztelete, lásd lentebb.

127 AE 1993, 1341. = Ioan Piso: *Acta Musei Napocensis.* Kolozsvár, 2015. 67. Nr7.

128 CIL III 7882.

valamint egy másik, a legiót valószínűleg vezénylő helytartó oltára¹²⁹, amelyen a Nymphákat az Augustae jelzővel illették, Popescu szerint azért, mert a helytartó Caracalla gyógyulásáért imádkozhatott. A szerző kiemeli, hogy a Nymphák vizekkel való kapcsolata által a germisarai fürdőhöz is döntően kapcsolódtak.¹³⁰

A legio XIII Gemina feliratos vallási hagyatékában jelen vannak a **sors és szerencseistenek** is. Közülük kiemelkedik **Fortuna**. A katonai táborok melletti canabae településeken számos oltárt állítottak neki.¹³¹ A legio XIII Gemina feliratai között mindössze négy, Fortunának dedikált oltár került elő. Ebből kettő Fortuna Reduxnak készült, aki a katonák szerencsés visszatéréseért felelt.¹³² Ezeket Popescu is említi.¹³³ Egy harmadikon pedig a Deae Nemesi sive Fortunae dedikáció szerepel, amely Nemesis és Fortuna szinkretikus felfogását tükrözi.¹³⁴ Egy további oltár,¹³⁵ amelyet egy centurióból lett veteranus állíttatott, Fortuna Conservatrixnak lett dedikálva.

A hadseregben a leginkább Fortunához hasonló szerepkörében tisztelt **Nemesis**nek dedikált felirat a legio XIII Gemina nevét említők közül három került elő: egyrészt a fentebb már említett Deae Nemesi sive Fortunae dedikációjű, másrészt egy, a legióban katonaként szolgáló későbbi beneficiarius fogadalmi felirata Samumból,¹³⁶ amelyen az istennőt Dea Nemesis Reginaként jelölte meg. Emellett pedig egy signifer által emelt felirat¹³⁷ Apulumból. Előkerült még egy valószínűleg a legióhoz köthető oltár¹³⁸ a legio székhelyéről, Apulumból, a helytartó praetoriumából. Popescu az istennő kapcsán pedig azt emeli ki, hogy fő szerepköre az volt, hogy a katonáknak bátorságot adjon, és elvegye az ellenfél erejét.¹³⁹

Spes, a 'Remény' az emberi élet szerencsés kimenetele iránti vágy deifikációja. aki a görög mitológia Elpisének felelhet meg, **Favor**, a kegy, kedvezés, előnyben részesítés deifikációja ritkán fordulnak elő felirato-

129 CIL III 1129.; Popescu, 2004, 119.

130 Popescu, 2004, 119.

131 Domaszewski, 1975, 40.

132 AE 1956, 204.; CIL III 1011.

133 Popescu, 2004, 58.

134 CIL III 1125. = IDR III, 5, 294.

135 Buday, 1911, 261–263.; Popescu, 2004, 85.

136 CIL III 827.; Popescu, 2004, 101.

137 CIL III 1124.

138 CIL III 14474. = AE 1901, 26. Popescu, 2004, 101.

139 Popescu, 2004, 100.

kon.¹⁴⁰ Spes tisztelete ennek ellenére más források alapján jól érzékelhető. A háborúk idején gyakran hívták segítségül Victoriához hasonlóan, így a katonák között kultusza elterjedt volt.¹⁴¹ A legio XIII Gemina feliratos hagyatékában Spes és Favor egy-egy alkalommal, ugyanott, Publius Cadius Sabinus katonai tribunus feliratán fordulnak elő.¹⁴²

A KATONAI ERÉNYEKHEZ KÖTŐDŐ ÉS EGYÉB DEIFIKÁLÓDOTT FOGALMAK

Virtus a katonai erény fogalmának deifikációja volt¹⁴³. A legio XIII Gemina feliratai közül egyen¹⁴⁴ szerepel az, hogy Iuppiter és több más istenség mellett a legio Virtusának lett állítva. Erre a feliratra hivatkozik Popescu is.¹⁴⁵

Concordia: ugyancsak deifikálódott fogalom, jelentése egyetértés. Az egyetértésnek, főleg a polgárok közötti egyetértésnek az istennője volt. Kultusza a császárság korában érte el csúcspontját.¹⁴⁶ A hadsereg körében tiszteltének magán (családi) és állami aspektusa összekapcsolódott.¹⁴⁷ A legio XIII Gemina nevét említő feliratok közül ugyan nem került elő neki dedikált, de a legióhoz kapcsolható egy azt vezető helytartó két oltára az istennőnek¹⁴⁸.

TOVÁBBI RÓMAI ISTENEK

Silvanus Daciában (Pannoniához és Dalmatiához hasonlóan) Iuppiter után a legnépszerűbb istennek számított.¹⁴⁹ Daciában Apulumból került elő a legtöbb Silvanus- emlék, ám főként a polgári lakosság köréből.¹⁵⁰ Az elmúlt évtizedekben ugyanis előkerült egy, a legio parancsnoka által

140 Favor a vizsgált daciai feliraton kívül csupán egy kölni feliraton (CIL XIII 8189) és egy aquincumin (CIL III 10440), az utóbbin többes számú alakban.

141 Wissowa, G.: Spes. In. *LexMyth.* Leipzig, 1915. 1295–1296.

142 AE 1956, 204.

143 Domaszewski, 1975, 40.

144 CIL III 1061.

145 Popescu, 2004, 60.

146 Latte, 1992, 26–34.

147 Popescu által hivatkozva: Cf. M. Barbulescu: *AIIAC*, 20. 1977, 274–275.

148 CIL III 1412., AE 1972, 463.; Popescu, 2004, 61.

149 Tóth István: A daciai Silvanus-kultusz eredetének és társadalmi hátterének kérdéséhez. In. *Diákköri füzetek.* Debrecen, 1968. 33. (továbbiakban: Tóth, 1968.)

150 Tóth, 1968, 33–34.

emelt fogadalmi felirat¹⁵¹, és egy veteranus által emelt oltár¹⁵² egy veteranus által egykori szolgálati helyén, Apulumban emelt oltár Silvanus silvestrisnek, ezen az oltáron is látható Silvanus ábrázolása baltával, kalapáccsal és kutyájával.¹⁵³ Popescu szerint ez az ábrázolás más, Daciában népszerű istenekkel is összefüggésbe hozza. A vizsgált felirataink között ezen felül hármat dedikáltak Silvanusnak, az egyiket Herculesszel együtt (erről részletesebben fentebb).¹⁵⁴ Ezt a XIII Gemina egy vexillatioja T. Aurelius Arimusszal együtt állíttatta, aki neve alapján sémi származású lehetett¹⁵⁵, Miciában emelte az oltárt, amely a Silvanus-kultusz fontos központja volt, így a vexillatio a hely védőistenét is láthatta az istenben.¹⁵⁶ Popescu szerint Hercules és Silvanus együttes tisztelete itt nem valamely ősi kultusz interpretatio Romanája, hanem az isteni képességek kiegészítése a személyes szükségletek érdekében.¹⁵⁷ A második felirat¹⁵⁸ Sarmizegetusából került elő, a legiónak egy katonája állíttatta, ennek ábrázolásán félholdat is láthatunk¹⁵⁹, amely keleti befolyást mutat, talán egy interpretatio Romanával állunk szemben. A harmadik Pannonia inferiorból került elő, ahol Silvanus rendkívül népszerű volt.¹⁶⁰ Az oltár állíttatója, Flavius Victorinus gentiliciuma alapján pannoniai származású lehetett, és szolgálati ideje után, otthon állíttathatta az ott népszerű isten tiszteletére, vagyis ennek már nem sok köze volt a katonaság vallásához.¹⁶¹ Ide sorolhatunk olyan feliratokat is, amelyeken nem szerepel a legio neve, de vagy a legiót vezető helytartó emeltette, vagy Apulumból vagy annak közeléből kerültek elő. Ilyen az egyik helytartó által emelt fogadalmi felirat¹⁶², amelyen az istent a *sanctus* jelzővel látták el. A legi-

151 CIL III 1142.; Popescu, 2004, 105.

152 CIL III 1155.

153 Popescu, 2004, 106.

154 AE 1890, 102. = AE 1912, 305..

155 vö Wuthnow, Heinz: *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*. Leipzig, 1930. 26–27. továbbá <http://romans1by1.com/rpeople/3187>. – Letöltés ideje: 2021. február 22.

156 Tóth, 1968, 33.

157 Popescu, 2004, 106.

158 CIL III 7921.; Popescu, 2004, 105.

159 IDR III, 2, 337., fig 280, Popescu, 2004, 106.

160 AE 1973, 440. = ILJug 1130.

161 Alföldy Géza: Aquincum vallási életének története. = *Budapest Régiségei*, 1963. 47–69. (továbbiakban: Alföldy, 1963.)

162 CIL III 1153.; Popescu, 2004, 104. Erről Popescu megjegyezte, hogy előfordul a Rómában Silvanusra alkalmazott jelzők között, de keleti hatást is mutathat.; ld. Popes-

óhoz kapcsolódó feliratok sorolhatunk egy ritkan dedikációjú oltárt¹⁶³ a legio székhelyének közeléből, így vélhetően a legio köréből: ezt a Silvanusoknak és Silvanus Campesternek dedikálta állíttatója. Popescu szerint a Campester nem biztos, hogy Silvanus jelzője, bár ezt csak lehetőségként veti fel¹⁶⁴. Meglátása szerint főként az alacsonyabb rangú katonák és a veteranusok ápolták kultuszát, ez nagyjából egybevág az általam megállapított következtetésekkel.¹⁶⁵ A kultusz katonák közötti megerősödését arra vezeti vissza, hogy Marcus Aurelius háborúi idején Silvanus a határok, a haza és a tulajdon védelmezőjeként kerülhetett előtérbe, helyi isteni erőket is magában foglalva¹⁶⁶, mivel Daciában rendkívül népszerű volt.¹⁶⁷ Silvanust Illyricumban a vidék istenként tisztelték. A görögök tőlük kölcsönözték az isten kinézetét, így viselt a dalmát őserdőkhöz köthető vonásokat a görög Pán.¹⁶⁸ A legio XIII Gemina nevét említő feliratok között nem találhatunk neki dedikáltat, ugyanakkor a legio székhelyéhez közeli germisarai táborból került elő egy Pant ábrázoló relief¹⁶⁹, amely a legióhoz, mert ott is tartózkodtak a legio katonái.

Diana Eredetileg az ősi itáliai holdistennő volt. Később Artemisszel azonosították¹⁷⁰ Neve háromszor fordul elő a legio katonáinak feliratain: egy bizonytalan olvasatú nevű katona a fiával és a veteranusok közösségével (?) (COMMVN) együtt állított neki oltárt¹⁷¹, és szerepel a neve P. Cadius Sabinus tribunus laticlavus már sokszor említett szoborbázisán¹⁷² is. A harmadik feliratot¹⁷³ *Diana Augustának* dedikálta a legio egyik veteránusa, C. Iulius Valerius. Apollo és Diana a nyugai thrákok főistenségének felelnek meg, csak ezeken a területeken, valamint a moesiaiak és a daciaiak hívták Dianát *Diana Reginának*, és Apollo is előtérbe került oltáraikon.¹⁷⁴

cu, 2004, 106.

163 AE 1967, 405.

164 Popescu, 2004, 105.

165 Popescu, 2004, 105.

166 Popescu, 2004, 106.

167 Tóth, 1968, 33–34.

168 Domaszewski, 1975, 53.

169 V. Popa: *Sargetia*. XXI-XXIV. 1988-1991. 673–677.; Popescu, 2004, 107.

170 Latte, 1992, 169–174.

171 CIL III 1000 = IDR III, 5, 57.

172 AE 1956, 204.

173 CIL III 7742.

174 Domaszewski, 1975, 53.

Hercules a görög Héraklész rómaiak által átvett istenalakja volt.¹⁷⁵ Mintakép volt a férfiak számára¹⁷⁶. Gyakori jelenség volt a provinciákban, különösen a vidéki területeken, hogy Herculest Silvanusszal együtt tisztelték.¹⁷⁷ Ezt esetenként daciai feliratok is alátámasztják. A közös dedikációval Popescu szerint együttesen a két isten, mint a föld javainak védelmezője jelent meg, külön Herculeshez pedig a kőfaragók oltalmozójának szerepét kapcsolta.¹⁷⁸

Herculest a legio XIII Gemina nevével jelzett feliratok közül három említi. P. Cadius Sabinus tribunus laticlavus fentebb már többször említett szoborbázisán több más isten között fordul elő a neve.¹⁷⁹ A másodikat a legio vexillatiója állította Aurelius Arimus közreműködésével, ezen az isten Silvanusszal együtt szerepel. A harmadikat¹⁸⁰ Titus Aurelius Geminianus veteranus állította Hercules invictusnak, a legyőzhetetlen Herculesnek. Ebben az esetben Popescu szerint Hercules invictus Septimius Severus és Caracalla védőistenét jelenti meg.¹⁸¹ Ezekon kívül egy, a legiót vezénylő helytartó is állítottatott oltárt¹⁸² Herculesnek. Előkerült még két másik helytartó egy-egy oltára Hercules sanctusnak¹⁸³. Ide sorolhatjuk még két, a lelőhely közelsége miatt valószínűleg a legióhoz tartozó veteranus Herculesnek dedikált oltárát¹⁸⁴, és egy a közelből előkerült oltárt¹⁸⁵ *Hercules Magusanus*nak dedikálva. Az isten e változata egy Arabia

175 A görög Héraklész az etruszkoknál *Hercle*. Hahn István: *Róma istenei*. Bp., 1975. 32. (továbbiakban: Hahn, 1975.)

176 Hahn, 1975, 50.

177 Peter, Rudolf: Silvanus. In. *LexMyth*. Leipzig, 1909–1915, 824–877. 1909–1915, 853.

178 Popescu, 2004, 98.

179 AE 1956, 204. = IDR 3, 5, 299. Popescu ennek kapcsán felveti, hogy ebben az esetben Hercules katonai szerepköre vagy Apollo mellett egy gyógyító istennel való azonosítása jelenik meg, ám ezt a kérdést ő maga is nyitva hagyja.; Popescu, 2004, 98.

180 CIL III 1569.; Popescu, 2004, 95.

181 Popescu, 2004, 96.

182 CIL III 1564.; Popescu, 2004, 95. Erről az esetről Popescu azt írja, hogy elképzelhető olyan olvasata a szövegnek, mely szerint Septimius Severus és Caracalla mint az isten leszármazottai tűnnek fel, szerinte ez beleillik a Severus-kori császári propaganda képébe, ld. Popescu, 2004, 97.

183 CIL III 832.; CIL III 1573.; Popescu, 2004, 95. Ezekről Popescu úgy vélte, hogy az e jelzővel ellátott dedikációval gesztust gyakorolhattak Commodus felé.

184 CIL III 1406; IDR III, 3, 8.; IDR III, 5, 91.; Popescu 2004, 95.

185 Buday, 1911, 266–268.; Popescu, 2004, 95.

provinciabeli városból, Magusából származik.¹⁸⁶ Itt tehát az interpretatio Romana egy újabb esetét láthatjuk. Ennek az istenségnek került elő más felirata¹⁸⁷ is Apulumból a legiós canabaéból, így a legio XIII Geminához köthetjük és azon Deus Magusanusnak nevezik az istenséget. Popescu is megemlített többet az általam vizsgált feliratok közül, nála a segédcsoportok felirataival együtt egy nagyon erős Hercules-kultusz képe rajzolódott ki, a legio XIII Gemina esetében a bizonytalan feliratokkal együtt azt mondhatjuk, hogy a 3. leggyakoribb isten a feliratokon.

Mercuriusnak, a kereskedelem és az utazók védőistenének tisztelete szerepköréből adódóan nem állt az apulumi katonaság vallásosságának fókuszában. Neve egy, a legio XIII Gemina nevét említő feliraton fordul elő a legio emlékei között: C. Iavolenus Modestus centurio emeltetett *Mercurius Augustus*nak oltárt.¹⁸⁸ Ezen kívül előkerült egy centurióból lett veteranus oltára¹⁸⁹ egy a legio székhelyéhez közeli településről, állíttatója a legio kötelékébe tartozhatott.

Neptunus a legrégebbi római istenek közé tartozott. Alakját már nagyon korán azonosították a görög Poszeidónnal. A császárkorban nem kiemelkedő, tisztelete ritka, és ekkor már főleg a tengerekhez kötődik, vagy a tengeri utakon való sikerrel járás érdekében áldoztak neki.¹⁹⁰ Neptunus neve egy alkalommal fordul elő a legio XIII Gemina állományának feliratain, a fentebb már más istenek kapcsán tárgyalt P. Cadius Sabinus tribunus laticlavus szoborbázisának dedikációjában több más istennel együtt.¹⁹¹

Hecate: Három fejű vagy testű alvilági istennő, főként útkereszteződések veszélyeitől való védelem céljából áldoztak neki.¹⁹² Daciából kevés régészeti lelete került elő, valószínűleg görög és balkáni hatásra jelent meg.¹⁹³ A legio XIII Gemina nevét említő feliratok között nem szerepel, azonban került elő egy neki dedikált felirat¹⁹⁴ a legio székhelyéről, Apulumból és a legio egyik fontos tartózkodási helyéről, a közeli

186 Buday, 1911, 266–268.; a feliratot publikáló Buday szerint a többi Ciumafaia-i (csomafájai) oltár állíttójának, Aelius Iuliusnak a fia, aki Arabiából származott, ez indokolhatta az isten tiszteletét.

187 AE 1995, 1290.

188 CIL III 1434.; Popescu, 2004, 95.

189 Buday, 1911, 264–265.; Popescu, 2004, 79.

190 G. Wissowa: Neptunus. In: *LexMyth.* Leipzig, 1897, 201–205.

191 AE 1956, 204.

192 „Hekate”; DKP, II, 982–983.

193 Popescu, 2004, 120.

194 G. Popilian: *Apulum.* 1971. 636. ábr. 8/1., Popescu, 2004, 120.

SIMON ATTILA

Sarmizegetusából egy oltár,¹⁹⁵ amelyet felesége megmentésére emeltetett Hecaténak egy legiós tribunus, aki vélhetően a legio XIII geminához tartozott.¹⁹⁶

LOKÁLIS ISTENEK

Dacia, a tartomány perszonifikációja (deifikációja?): Szobrokon, reliefeken és érméken gyakran ábrázolták a provinciákat, mint az egyes elvont fogalmakat vagy erkölcsi értékeket. Sokszor nehéz eldönteni, hogy csupán egyszerű perszonifikációról van-e szó, vagy egy istenségről. Arról nem tudunk, hogy hivatalosan Daciát (vagy bármely más tartományt) istenségként is felfogták volna. Ugyanakkor Caius Aurelius Sigillius *tribunus angusticlavius* oltárán pl. a dedikációban található Dacia neve, bár kétségtelen, hogy a halhatatlan istenektől elkülönítve: *(I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae,*¹⁹⁷ habár Popescu már ezt is egyértelműen istenként való imádatként fogta fel¹⁹⁸. Egy másik oltáron viszont a dedikáció élén áll a tres Daciae (*Daciis tribus et Genio leg(ionis) XIII g(eminae)*), amiből arra következtethetünk, hogy voltak olyanok, akik Daciát illetve a három Daciát az elvont fogalmakhoz hasonlóan, bizonyos esetekben istenségként fogták fel, M. Caelius Iulianus tribunus laticlavius legalább is ezt tette.¹⁹⁹ Popescu szerint a Kr. u. 3. század elejére tehető a Dacia perszonifikációjához köthető népi hódolat kialakulása.²⁰⁰

Genus provinciae, genius Daciarum: A későbbi korokban már nemcsak csoportoknak, tisztelték geniusait, így akár egy egész provincia geniusát is.²⁰¹ A legio XIII Gemina feliratai közül egyedül Olus Terentius Pudens Utidianus helytartó állította a Daciák (vagyis a *tres Daciae* = három Dacia)²⁰² *geniusának* oltárt.²⁰³

195 CIL III 940.

196 Popescu, 2004, 120.

197 CIL III 1063.

198 Popescu, 2004, 69.

199 CIL III 995.

200 Popescu, 2004, 69. Ő Dacia geniusának tiszteletét ezzel együtt tárgyalta, így mintegy a tartomány geniusával vonja össze ezt a kérdéskört. ld. Popescu, 2004, 67–69.

201 Wissowa, 1902, 156.

202 Tres Daciae: a három daciai tartomány (analóg a tres Galliae-vel), vagyis Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis és Dacia Malvensis.

203 CIL III 993.

Genius loci: (A geniusokról részletesebben a genius legionis XIII Geminánál.) A *genius loci*-esetében a genius nem az adott helyen élő emberekhez kötődik, mint csoportok esetében, hanem a genius fogalma ekkor már részlegesen átvette a *numen* 'isteni erő' általános jelentését.²⁰⁴ A másik daciai legio, a V Macedonica parancsnokainak pl. maradtak fenn *genius loci*nak dedikált feliratai.²⁰⁵ Oltárt²⁰⁶ állított neki a XIII Gemina katonái közül Aurelius Salvianus centurio.

Liber Pater: Liber Pater a görög Dionyssos isten római megfelelője, a bor, a mámor és a szőlő istene. A rómaiak Liberként vagy Liber Paterként is tisztelték²⁰⁷. Aurelius Renatus katona állíttatott neki votív táblát az isten templomában²⁰⁸. Egy veteranus a legióból Libernek és Liberának emelt oltárt²⁰⁹ szintén Apulum közelében, és előkerült a XIII. Gemina egy katonájának fogadalmi táblája²¹⁰ ugyanonnan, Liber Pater templomból. Ezen kívül találtak még ugyanott olyan feliratot, amely állítója a legio kötelekébe tartozhatott, mivel a canabae területéről került elő: egy beneficiariusból lett veteranus által emelt oltár²¹¹. Emellett Commodus korából egy oltár szintén Apulumból²¹², amelyet egy primus pilus emeltetett a császár üdvére az istennek.

Domaszewski szerint elterjedtségének az isten oka a daciai haderőben a helyi sorkatonaság hatása, amelyet Hadrianus vezetett be, ugyanis Liber a legnépszerűbb isten volt a daciai polgárok közt.²¹³ Azt, hogy Libert, mint helyi istenséget tisztelték, Popescu is megerősíti.²¹⁴ Ebben a legióban a 7. legtöbb felirattal bírt.

Lares viales: A laresről fentebb olvashatunk részletesebben. A *lares viales*hez a *lares compitales* áll a legközelebb, akik az útkereszteződések

204 Wissowa, 1902, 156.

205 Pl. Calpurnius Iulianus Ad Mediam-nál (Herkulesfürdő), ahol minden bizonnyal gyógykezelte magát, Herculesnek, a *genius loci*-nak és az erdei forrásoknak állított oltárt, IDR III, 1, 67; CIL III 892.

206 ILJug 3122.

207 Latte, 1992, 162.

208 IDR III, 5, 236.

209 CIL III 1093.

210 IDR III, 5, 236.

211 CIL III 1091.; Popescu, 2004, 108.

212 CIL III 1092.

213 Domaszewski, 1975, 54.

214 Popescu, 2004, 335–336.

SIMON ATTILA

(*compita*) védelmezői voltak.²¹⁵ *Lares viales*-t is említenek a feliratok.²¹⁶ Daciában a *larok* egyes számú alakját is használják.²¹⁷ A legio XIII Gemina feliratai között egyszer fordul elő *lar vialis* említése, a P. Catius Sabinus tribunus laticlavus szoborbázisa dedikációjában lévő istenek sorában.²¹⁸ Popescu is az út biztonságos megtételét látja a feliratállítás okaként.²¹⁹

NEM RÓMAI IDEGEN ISTENEK DACIÁBAN

A hódító háborúkat követően jelentős arányú túlélő lakossággal nem számolhatunk a római tartományban. Ha voltak is, a közösségeiket a rómaiak szétzúzták. Vallásukat – valószínűleg az emberáldozat miatt – a rómaiak betiltották. A Zamolxis-hitnek nincs nyoma a feliratos emlékeken.

Kelta és illyr istenek: A **Matres** esetében a kelta anyaistennőkre kell gondolnunk, az MA feloldása *Ma(tribus)*-ra azonban bizonytalan, az utána következő AVS olvasatára pedig a felirat publikálója sem tudott javaslatot tenni.²²⁰ Ebből a feliratból tehát nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni. Popescu kifejezetten Germaniához köti a Matres kultuszát.²²¹ A Matresszel azonos lehetett az Apulumból előkerült építési feliraton²²² szereplő *Dominae* is, amely az istennők templomának helyreállítását szolgálta, ugyanakkor Popescu e dedikáció céljának a Dominus et Domina istenpárt jelöli meg, amely Pluto és Proserpina kelta-germán analógiája volt.²²³ **Silvanus** esetében a tisztelete római formája mögött meghúzódó kelta és illyr vallási képzetek is húzódnak meg.²²⁴ Az illyrek körében is tiszteletnek örvendett, akik Pannal azonosították. **Diana**, aki Silvanus mellett Daciában igen kedvelt istennő volt, az illyrek között ugyancsak nagy tiszteletnek örvendett. Az apulumi helytartói praetoriumból került elő egy töredékes felirat,²²⁵ amelyet **Eponának** emeltek, a kelta lovas istennőnek, aki a Római Birodalomban a kelták lakta területeken,

215 CIL XII 4320.

216 CIL VI 38612; ILS 3634. (Falerii)

217 IDR III, 2, 206; AE 2011, 1072.

218 AE 1956, 204.

219 Popescu, 2004, 99.

220 AE 1980, 738. = IDR III, 5, 377.

221 Popescu, 2004, 166.

222 CIL III 1005.; Popescu, 2004, 165.

223 Popescu, 2004, 165.

224 AE 1890, 102.

225 IDR III, 5, 69., Popescu, 2004, 168.

többek között a közeli Pannoniában volt elterjedt²²⁶. Szintén neki dedikáltak egy másik feliratot²²⁷ ugyancsak Apulumból, az egyik helytartó által, aki a legio XIII Geminát is vezethette. A szintén kelta **Sucellus** isten az alvilág ura, gall-kelta eredetű istenség, legfőbb attribútuma a kalapács, a római világban gyakorlatilag összeolvadt karaktere Dis Paterrel, az alvilág istenével²²⁸. Egy oltára²²⁹ került elő a legio XIII Gemina működési területébe tartozó Ad Mediamból, amelyet egy legioparancsnok emeltett, valószínűleg e legióé.

Afrikai istenek: Az egyik ilyen istenség **Caelestis** volt. *Dea Caelestis*ként a római korban többnyire Karthágó egykori főistenét, *Tinnitet* tisztelték,²³⁰ aki a karthágói pantheon élén Baal Hammonnal alkotott párt. Tinnitet a rómaiak Iunóval, Baal Hammont Saturnussal azonosították. Tinnit egy szinkretikus föníciai-pun istennőnek tekinthető, aki a kánaáni-föníciai *Aštar* több funkcióját is birtokolta, aki Észak-Afrika más föníciai alapítású városai pantheonjának úrnője is volt és annak 'Égi' jelzőjét is „megörökölte”.²³¹ Néha Iuno Caelestisnek is nevezték. A Caelestis jelentése 'Égi', tehát csak egy jelző, amely Aštartra vezethető vissza.²³² Popescu szerint Caelestis Fenebal jelzővel megnevezve is előfordult Daciában²³³.

Caelestisnek Olus Terentius Pudens Uttedianus állított oltárt, aki a legio XIII Gemina parancsnoka volt, és Africa proconsularisból származott.²³⁴ Oltárát a hazai istenei, és a hazájától távoli szolgálati helye védelmező istensége részére állította, Caelestisnek, Aesculapiusnak valamint

226 Schmidt, R.: Tierkult. In: *Mensch und Landschaft in der Antike: Lexikon der Historischen Geographie*. Szerk. Holer Sonnabend, 2006. 556.

227 CIL III 7750.; Popescu, 2004, 168.

228 F. M. Heichelheim – J. E. Housman: Sucellus and Nantosuelta in mediaeval celtic mythology. = *L'Antiquité Classique*, 1948. 305–316. ; https://www.persee.fr/doc/antiq_0770-2817_1948_num_17_1_2845 – Letöltés ideje: 2021. november 7.

229 CIL III 1575. = AE 1998, 1108.

230 Piso, Ioan: *Zum Kultus der dea Caelestis*. 1993. 224. Tinnit: Közismertebb, de helytelen vokalizációja szerint Tanit, mely Flaubert Szalambo c. regénye nyomán terjedt el.

231 Huss, W.: *Geschichte der Karthager*. München, 1985. 513. skk. Aštar és Tinnit különbözőségét igazolja, hogy Máltán közös templomuk volt, Karthágóban pedig két pun nyelvű felirat is tanúskodik Aštar önálló kultuszának továbbéléséről.

232 Roscher, Wilhelm Heinrich: Iuno. In: *LexMyth*. Leipzig, 1890–1894. 612–613.

233 Popescu, 2004, 151.

234 Attilio Mastino – Antonio Ibba: I Senatori Africani. Aggiornamenti. In: *Epigrafia e ordine senatorio. 30 annidopo*. Szerk. M. L. Caldelli – G.L. Gregori, Roma, 2014. 362. (a továbbiakban Mastino-Ibba, 2014.)

a *genius Carthaginis*nek egyfelől, és a *genius Daciarum*nak másfelől. Aesculapius Észak-Afrikában ugyancsak fontos isten volt, alakja a kánaáni-föníciai Ešmunra vezethető vissza.²³⁵ Előkerült még Apulumból egy felirattöredék,²³⁶ amelyet akár a legio XIII Geminához tartozó személy emeltethetett, Baltis Caelestisnek lett dedikálva. A Baltis jelzőként szerepelhetett Caelestis neve előtt.

Genius Carthaginis: A pun Karthágónak nem volt ilyen védelmezője. A romanizáció hatására, és a római vallási képzeteknek megfelelően kialakult védelmező isteni lény. Egy esetben fordul elő, Olus Terentius Pudens Uttedianus legatus legionis már említett feliratán, aki Africa proconsularisból származhatott, lásd fentebb.²³⁷

KELETI ISTENEK

Iuppiter Dolichenus kultusza egy syriai városból, a commagenéi Dolichéből származott. Ez az isten valójában a sémi Hadad, akinek fő jelképe a bika volt. Baallal azonosult, és ez a szinkretikus isten került át a római vallásba.²³⁸ A Kr. u. 2. század végétől egyre jobban elterjedt a hadsereg körében²³⁹, a hemesai dinasztia alatt középpontba került.²⁴⁰ Vizsgált forrásanyagunkban Iuppiter Dolichenusnak Flavius Barhadadi (filius), állított feliratot az örökkévaló Római Birodalom és a legio XIII Gemina üdvéért (*salusáért*)²⁴¹. Flavius Barhadadi neve sémi eredetre utal, minden bizonnyal Syriából származott. Magát *sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem*-nek nevezi. Valószínűleg nem tartozott a legio kötelékébe, hiszen peregrinus jogállású volt (a *tria nomina* hiánya mutatja ezt), emellett *sacerdos*, tehát hivatásos pap volt.²⁴² Flavius Barhadadi Iuppiter Dolichenusnak és Dea Suria Magna Caelestisnek együttesen állított feliratot. A két istenség együttes tisztelte nem új, már korábban, Syriában is megje-

235 Popescu ugyancsak a föníciai eredetű karthagói Ešmun és Tinnit párját emeli ki e felirat kapcsán. ld. Popescu, 2004, 161.

236 AE 1903., 58.; Popescu, 2004, 151.

237 Mastino-Ibba, 2014, 362.

238 Kan, A. H.: *Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke mit einer Einleitung*. Leiden, 1943. 4–6. (a továbbiakban Kan, 1943.)

239 Alföldy, 1963, 55.

240 Domaszewski, 1975, 59.

241 AE 1965, 30.

242 Az *ad legionem* kifejezés inkább a papi tevékenység helyére utalhatott. Ez az apulumi legiótábor melletti *canabae* lehetett, az itt élőket ugyanis a *canabenses* szinonimájaként gyakran *consistentes ad legionem*-nek, nevezték. Így látja Popescu is. ld. Popescu, 2004, 137.

lent.²⁴³ Iuppiter Dolichenus Iunóval együtt is tisztelték, ami a szinkretizmus tipikus esete, ugyanis Dea Syriát (többek között) a görög Hérával és a római Iunóval is azonosították, ami a dolichéi helyi főisten és felesége kultuszának további romanizálódását jelzi.²⁴⁴ Egy másik, Dolichenusnak dedikált feliratot, mely egy oltáron, vagy szobortalapzaton található, Veturius Marcian(us) *ve(teranus) l(egionis) XIII g(eminae)* állította a saját maga és övéi üdvéért, *p(ro) s(alute) s(ua) suor(um)q(ue)*, miután az isten álmában figyelmeztette.²⁴⁵ A harmadik oltárt²⁴⁶ a legio signifere emelte az istenségnek Pertinax üdvére, korábban Caracalla és Geta neve szerepelt rajta, de azokat kivakarták és így kerülhetett rá Pertinax. Bár a legio XIII Gemina neve nem szerepel rajta, de a legio székhelyéről került elő egy tábla,²⁴⁷ amelyet a császár üdvére helyezett el egy veteranus, egyben pap, aki helyreállította a templomot. Popescu szerint az összes Iuppiter Dolichenus lelet 1/10-e Daciából került elő,²⁴⁸ azonban az általam vizsgált legióhoz kötődő feliratok között az istennek dedikáltak aránya csekély.

Dea Syria (feliratokon Dea Suria is, a *Surus* 'szír' latin melléknévből) kultusza Syria provincia egyik városából, Hieropolisból eredt. A görögök Atargatisnak nevezték, aki lényegében a föníciai-kánaáni Astarte szíriai megfelelője volt. Már korán Hadad²⁴⁹ feleségeként kezdték tisztelni. Kultuszát főként a szíriai íjászok hozták be a római hadseregbe.²⁵⁰ Popescu szerint is szíriaiakkal érkezhetett a kultusza²⁵¹. Daciában már Dea Syriaként tisztelték (akit Iunóval azonosítottak), gyakran Iuppiter Dolichenusszal együtt.²⁵² A legio XIII Gemina feliratán szereplő *Dea Suria Magna Caelestis* alakjában sok több istennő (Dea Syria, Magna Mater, Caelestis) alakja szinkretizálódott, olvadt egybe.²⁵³ Popescu vagy-vagy alapon kezeli, hogy Magna Mater vagy Iuppiter Dolichenus feleségé-e

243 Kan, 1943, 9–10.

244 Popa, Alexandru – Berciu, Ion: *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie Romaine*. Leiden, 1978. 2–5. (továbbiakban Popa-Berciu, 1978.)

245 CIL III 1614.

246 IDR III, 3, 015.

247 CIL III 7760. = AE 2006, 1125.

248 Popescu, 2004, 135.

249 Hadadnak pedig Iuppiter Dolichenus is egyik helyi változata volt.

250 Domaszewski 1975, 52.

251 Popescu, 2004, 143.

252 Popa-Berciu, 1978, 2–5.

253 AE 1965, 30.

a dedikáció címzettje.²⁵⁴ A szerző a Iulius Alexander feliratán²⁵⁵ szereplő Iuno Semlia kapcsán is felveti, hogy esetleg Atargatis lenne mögötte.²⁵⁶

Iuppiter Heliopolitanus a szíriai Heliopolis (korábbi nevén Baalbek, Libanon) helyi főistene, helyi főistene, Baal-ja volt. Az istent a későantik szerző, Macrobius írja le (*Saturnalia* 1, 23, 12). Kultusza a elterjedt a nyugati tartományokban is, a Kr. u. 2. század végétől kultusza egyre népszerűbb a katonaság körében.²⁵⁷

A *legio XIII Gemina* hagyatékában három feliraton fordul elő a neve. Mindegyiket egy-egy centurio dedikálta neki. Sem Caius Domitius Valens (centurio?) oltárát sem L. Licinius Messalinusé centurióét nem lehet pontosan datálni (Kr. u. 107-235).²⁵⁸ Mindkettejük neve italicus, de Domitiusok és Liciniusok a keleti tartományi lakosságban is előfordulnak, tehát itteni eredetüket sem zárhatjuk ki. A harmadik, *Sp(urii) f. Fabia Maximus* centurio praenomenjét és gentiliciumát nem ismerjük, a *Fabia* tribusa azonban – a Iuppiter Heliopolitanusnak szóló dedikációja mellett – ugyancsak Heliopolisra utal, melyet római coloniaként Augustus alapított, és polgárai a *Fabia* tribusba tartoztak.²⁵⁹ Maximus centurio magát a feliratot is Heliopolisban állította, ahol valószínűleg a szolgálattól való visszavonulását követően telepedett le.²⁶⁰

Mithras és Sol invictus: Mithras óperzsa eredetű istenség, mindent látó és legyőző, mindenség felett uralommal bíró isten. A Kr. u. évszázadokban a napistenséggel azonosították. A Kr. u. 3. században egyre jobban erősödött és a személyesebb vallásra való igény megerősödése miatt kultusza összeolvadt Sol invictusszal.²⁶¹

254 Popescu, 2004, 142.

255 CIL III 7753. = IDR III, 5, 108.

256 Popescu, 2004, 143.

257 Alföldy, 1963, 55.

258 C. Domitius Valens oltára: AE 1933, 1. = IDR 3, 2, 243.; L. Licinius Messalinus oltára: CIL III 1354. = IDR III, 3, 096.

259 AE 1928, 84.

260 Ezeket a feliratokat Popescu Traianus parthus háborújához kötötte, amikor is egy jósnő hatására Traianus pártolni kezdte Iuppiter Heliopolitanus kultuszát. ld. Popescu, 2004, 140.

261 Kuzsinszky, 1894–1898.; Szabó Csaba: The Cult of Mithras in Apulum: Communities and Individuals. In. *Culti e religiosità nelle province danubiane*. Szerk. Zerbini L., Bologna, 2015. 407–408.

Sol invictus kultusza először Commodus alatt jelent meg a hadseregben, ám Daciában a romanizált kultúrát jelentős részben keleti kolonizáció alapozta meg.²⁶²

Tíz Mithrasnak szóló dedikáció van a legio XIII Gemina nevét tartalmazó feliratos hagyatékban, és egy további, sérülés miatt hiányos felirat is bizonyosra vehetően ide tartozik, mert Mithraeumból került elő, Apulumból.²⁶³ Az utóbbi állítója a legio imaginifere, Marcus Ulpius Linus volt. A másik háromból az egyiket egy signifer, Caius Iulius Marcianus és kettőt egy veteranus Titus Aurelius Marcus állíttatta.²⁶⁴ Az előbbi észak-itáliai, hispaniai vagy keleti hellenizált eredetű lehetett. Nevük alapján mindhárman akár keleti származásúak is lehetnek, ezt T. Aurelius Marcus Fabia tribusa is megengedi. T. Aurelius Marcus felirata Deus invictus Mithrasként, C. Iulius Marcianus felirata Sol invictus Mithrasként említi. A legio nevét ugyan nem tartalmazza, de a lelőhely miatt ahhoz köthető a legkorábbi, Daciából származó Mithrasnak dedikált felirat,²⁶⁵ mivel azt a legio székhelyén, Apulumban állította egy legioparancsnok, Commodus uralkodása idején, valamint egy másik, ugyanonnan előkerült, vélhetően a legióhoz kapcsolódó katona által emeltetett oltár,²⁶⁶ amely az istent a napra utaló jelzővel említi. A legióhoz köthetünke egy legioparancsnok által Solnak emelt oltárt, amely az apulumi Mithraeumból került elő.²⁶⁷ Popescu megjegyezte, hogy Sol invictus Marcus Aurelius uralkodásának végétől az apulumi tábor védőistenének számított, ez tovább folytatódott Septimius Severus és Caracalla közös uralkodása idején is, amikor ez az oltár készült.²⁶⁸

A négy poetoviói, Mithras-hoz köthető feliratos emlék mind a helyi mithraeumból került elő, mindegyiket Gallienus uralkodása alatt emelték, amikor legio XIII gemina és legio V Macedonica közös lovagrenű praepositusa a feliratokból ítélve Flavius Aper volt. Ezeken a feliratokon Deus Sol Invictus Mithrasként szerepel az isten. Az első ezek közül²⁶⁹ egy, a Mithras-szentélyben elhelyezett „születési sziklán” (*petra genetrix*) olvasható, amely Mithras születését ábrázolja. Az isten mellett két oldalon

262 Domaszewski, 1975, 59.

263 AE 1934, 113.

264 AE 1934, 114.; AE 1934, 115.

265 CIL III 1122. Popescu, 2004, 128.

266 AE 1960, 243.; Popescu, 2004, 128.

267 CIL III 1118.

268 Popescu, 2004, 132.

269 AE 1936, 54.; AE 1960, 351.

állandó kísérői, *Cautes* és *Cautopates* találhatóak, bal kezében fáklyát, jobb kezében tört tart. A születő isten felett egy szakállas isten látható (amely a perzsa ikonográfiából származhat) és egy repülő Victoria, ami római hatás. A következő egy oltár²⁷⁰ a *legio tessariusai* és *custos armorumai* üdvéért lett állítva Mithrasnak, tetején az isten jellemző attribútuma, egy oroszlán, az oldalain pedig Mithras sugárkoronával (ez az isten jellemző ábrázolása és a Nappal áll összefüggésben) és egy falkoszorúval látható. A harmadik ezek közül²⁷¹ egy szobor és egy szobortalapzat, amely a bikát megölő Mithras szobrának talapzata. Az ezen szereplő feliratot a két legio (XIII gemina, V Macedonica) *canalicularusai*, *actariusai*, *codicariusai* és *librariusai* üdvéért állították Mithrasnak. A negyedik felirat²⁷² egy Mithras-relief töredékein szerepel, a reliefet a két legio praepositusa, (Flavius) Aper készítette. A rajta levő dedikáció hiányos, ám minden bizonnyal a két, általa parancsnol legio üdvéért állítottata. Ezek a feliratok Gallienus császár korából származnak, ezért is állhatott a legiók élén lovagrendű praepositus. A feliratok állításának motivációja védelem kérése az istentől.

Ezekon kívül még előkerült egy testőr által adományozott kis szobor²⁷³ Apulum közeléből, amely Sol invictust ábrázolja. Két további felirat a Mithrasszal azonosított Sol invictus tiszteletére lett állítva, ezeket tekinthetjük akár *interpretatio Romananak* is: az egyiket Caius Caerellius Sabinus legioparancsnok állította, akitől több felirat is fennmaradt, és aki az egyik szerint helyreállította Sol invictus templomát,²⁷⁴ a másikat pedig a szintén több feliratot állító Quintus Caecilius Laetus legioparancsnok emeltette.²⁷⁵ Ide sorolhatjuk továbbá azt az oltárt,²⁷⁶ amelyet a legio parancsnoka emeltett Apulumban Commodus uralkodásának első évében.

Magna Mater: Cybele kisázsiai istennő romanizált változata. Kultusza Kr. e. 205-204-ben jelent meg Rómában, a Sibylla-könyvek tanácsára.²⁷⁷ A legio XIII Gemina feliratai közül a legio canabaejának

270 AE 1936, 55.; AE 1960, 351.

271 AE 1936, 56.; AE 1960, 351.

272 AE 1936, 57.; AE 1960, 351.

273 AE 1962, 208.

274 CIL III 1111.; Popescu, 2004, 132.

275 CIL III 1013.; Ezzel kapcsolatban Popescu megemlíti, hogy Septimius Severus bizonyosan jutalomból nevezte ki, és a helytartó Hemesa istenének állította a szobrot, így a napistent, mint a császári hatalom szimbólumát tisztelve. ld. Popescu, 2004, 132.

276 CIL III 1122. Popescu, 2004, 131.

277 Gesztelyi Tamás: *Magna Mater változó szerepkörben*. https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2016/08/2016_1_gesztelyi.pdf – Letöltés ideje: 2021. november 6.

decuriója helyzetetett el táblát²⁷⁸ a tisztletére Apulumban, aki korábban más alakultokban szolgált, emellett a legio egy veteranusa állítottatott feliratot²⁷⁹ neki ugyanott. Popescu több ábrázolást, Cybelére utaló emléket is említ, az általam vizsgált legio köréből azonban ennyi került elő, ami ugyanakkor azért érdekes, mert bizonyítékok támasztják alá.²⁸⁰

EGYIPTOMI ISTENEK

Sarapis/Serapis: Osiris egyiptomi istennek és az elhunyt Ápisz bikának szinkretikus alakja. Később az egyiptomiak főistene lett. Tisztelete Isisével együtt terjedt el Hellasban és a Római Birodalomban.²⁸¹ Caracalla uralkodása idején Iuppiterrel azonosították és a császár védőistene is volt.²⁸²

Sarapis neve két alkalommal fordul elő a XIII Gemina feliratos hagyatékában. Caius Cosconius Sabinianus *primus pilus* centurio és Lucius Iulius Rufinus Proculianus, *tribunus laticlavus* feliratán.²⁸³ Caius Cosconius Sabinianus italikus nevet visel, ezért a származása valószínűleg nem motiválta a feliratállítást. Talán Caracalla uralkodásának idejére datálhatjuk, amikor Sarapis a császár patrónus istene volt. Proculianus Isisszel együtt dedikálta az istennek oltárát. Daciai szolgálata Apulumban Antoninus Pius uralkodásának végére vagy Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodásának az elejére tehető.²⁸⁴ A legio felirataihoz kapcsolhatjuk a legiót vezénylő helytartó által az apulumi praetoriumban emeltetett oltárt²⁸⁵, amelyet Sarapis Iuppiter Solnak és Isis Luna Dianának és más istenségeknek dedikáltak. Ebben az esetben Sarapis Iuppiterrel és Sol Invictusszal történő szinkretizált változatát vehetjük szemügyre. Emellett a legiót irányító Marcus Stadius Priscus helytartó által adományozott táblát,²⁸⁶ amely Sarapist Isisszel említi, Hasonlóan ide sorolhatjuk egy harmadik helytartó apulumi feliratát, amelyen Sarapis az Augustus jelzöt

278 CIL III 1100.

279 CIL III 1101.

280 Popescu, 2004, 52. PCCCA VI. 495.; I. Winkler–M. D. Lazar: *Sargetia*. 1977. 267–276.; Tudor, D.: *Oltenia romana*. Bucurest, 1978. 43.

281 Szabó–Boda, 2019, 61.

282 Alföldy, 1963, 52–53.

283 C. Cosconius Sabinianus: L. Iulius Rufinus Proculianus: CIL III 7770. = IDR III, 5.

284 Piso, 1993, 66.

285 CIL III 7771.; Popescu, 2004, 153.

286 IDR III, 2, 222.; Popescu, 2004, 152.

viseli,²⁸⁷ amely kapcsán Popescu azt írja, hogy a felirat előidézője a Marcus Aurelius uralkodása alatt, különösen a markomann háborúhoz köthető megerősödése az egyiptomi kultuszoknak, amely hullám központja Apulum lett.²⁸⁸

Isis egyiptomi istennő, Osirisnak, az alvilág istenének testvére és felesége. Alexandriából a kereskedelemmel került kultusza Hellasba, majd Rómába.²⁸⁹ A pannoniai Savariában már a Kr. u. I. században temploma volt. Feliratai gyakoriak Daciában is. A legio emlékein Sarapis-szal együtt, L. Iulius Rufinus Proculianus tribunus laticlavus fentebb már említett feliratán fordul elő a neve,²⁹⁰ valamint az apulumi praetoriumban állított oltáron,²⁹¹ amelyen Isis Lunával és Dianával azonosítva szerepel Sarapissal, valamint a legiót vezető Marcus Staius Priscus helytartó által készítettetett táblán²⁹² szintén Sarapisszal.

Iuppiter Summus Exsuperantissimus: A henoteista tendenciák által kialakult isten a Kr. u. II. sz. végén, máig problémás a besorolása, Deus Aeternus vagy Zeus Hyspistos romanizált formájának.²⁹³ Máshol Theos Hyspistos latin nyelvű megfelelőjeként hivatkoznak rá.²⁹⁴ Popescu Mitchell 1999-es tanulmánya alapján úgy látja, hogy egy keleti isten, akit úgy imádnak más istenek fölé helyezve és olyan egyértelműen, hogy szinte kizárólagos lesz. Szerinte ennek a nyugati megnevezése Iuppiter Exsuperantissimus.²⁹⁵ A legio XIII Geminához köthető feliratok között mindössze egy esetben fordul elő,²⁹⁶ állíttatója ismeretlen.

FELIRATÁLLÍTÓK ÉS ISTENEK

A) Ki kinek dedikált? Katonai rangok, beosztások és istenek

Mivel a legio XIII Gemina katonáinak feliratai az idők folyamán jelentős részben megsemmisültek, vizsgálatainkból csak óvatos következtetéseket vonhatunk le.

287 CIL III 7768.; Popescu, 2004, 153.

288 Popescu, 2004, 153.

289 Szabó-Boda, 2019, 33., Latte, 1992, 362–363.

290 CIL III 7770.

291 CIL III 7771.; Popescu, 2004, 153.

292 IDR III, 2, 222.; Popescu, 2004, 152.

293 Szabó-Boda, 2019, 40.

294 Ilberg-Richter-Gerth-Cauer: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik.* Teubner, 1917.

295 Popescu, 2004, 145.

296 CIL III 1090.

Iuppiter (Optimus Maximus) tisztelete minden katonai beosztásban szolgáló személy között rendkívül elterjedt volt, ezt a vizsgálataim is megerősítik. Ennek oka főként a kultusza hivatalos jellegében kereshető, illetve abban, hogy egyszerre volt a főisten a legfőbb hadisten is a vizsgált korszakunk nagyobb részében.

A capitoliumi triász tiszteletére emelt feliratokból mindössze kettő maradt fenn²⁹⁷, ezekből messzemenő következtetést nem vonhatunk le, habár mutatják azt a tendenciát, hogy vagy magas rangú személyekre, vagy nagy jelentőségű eseményekre jellemző, hogy nekik dedikálnak oltárt: egy legioparancsnok és egy veteranus csoport az elbocsátása alkalmából.²⁹⁸

Iuppiter és Iuno közös felirataiból szintén kevés, mindössze három került elő, ebből kettőt veteranusok családtagjukkal együtt állítottak. Ez utóbbiaknál az istenek kiválasztásában Iuppiter általános védelmező funkciója mellett Iuno családot és házasságot védő hatalma is szerepet kapott. Iuppiter önmagában is népszerű volt a veteranusok között.²⁹⁹

Ha a legioparancsnokok feliratállításait nézzük, akkor az látszik, hogy leginkább a capitoliumi isteneknek (különösen Iuppiternek, de Iunónak is)³⁰⁰ az uralkodó császár üdvéért dedikálnak feliratokat.³⁰¹ Sokszor még a személyes célzatú feliratállításaikban is a főistenek jelennek meg, ami több dologból is következhet: 1. Maguk is itáliai származású rómaiak, vagy romanizált magas státuszú előkelők voltak. 2. A katonaság és a tartományi lakosság felé ők képviselték a római államot. 3. Provinciális származásúak túlkompenzálják rómaiságukat. Jelen van még felirataikon Sol invictus³⁰² is, ám kevésbé, mint a daciai összkatonaságban. Idegen istenek elvéve jelennek meg a felirataikon, inkább csak abban az esetben, ha valamilyen erős hatású kultúrából származnak. Ilyen isten az Afrikában tisztelt Caelestis.³⁰³ A *Genius provinciae*-nek vagy a *genius legionis*nak szóló dedikáció a legioparancsnokoknak a működési területük és feladatkörük legfőbb isteni védelmezőinek a megnyerését célozták, amit egyrészt az indokolhatott, hogy a parancsnok sikerességéhez hívta

297 CIL III 1071.

298 CIL III 1071.; CIL III 1078.

299 AE 1986, 609.; CIL III 1067.

300 CIL III 1071.

301 CIL III 1064.; CIL III 1070.

302 CIL III 122.; CIL III 1118.

303 CIL III 993.; CIL III 1011.

őket segítségül, másrészt azonban az alakulatuk, illetve a helyi lakosság felé tett gesztusként is értékelhető.

A katonai tribunusok által állított feliratok száma kevés. Ez azzal is összefügghet, hogy szolgálatuk egy-egy állomáshelyen rövid ideig, egy vagy két évig tartott. (Egy tribunus laticlavus összesen egy évig szolgált, ez volt a feltétele annak, hogy magistratusra pályázhasson. A lovagrendű tribunusok egy-egy szolgálati helyen 2-2 évet töltöttek, és militia equestris három, majd Septimius Severustól négyfokozatú volt). Úgy tűnik, ők már jóval inkább személyesebb kapcsolatot kerestek az istenekkel: gyógyító és más római istenek, sőt, keleti istenek (Sarapis, Isis) is megjelennek felirataikon.³⁰⁴ Számukra is fontos azonban a császár iránti lojalitás kifejezése, a hivatalos kultusz, az alakulatuk felé tett gesztus.³⁰⁵

Legszívesebb talán a centuriók kultuszainak köre: a Iuppiternek állítatott feliratok mellett közel azonos mértékben jelennek meg a felirataikon a keleti istenek (Iuppiter Heliopolitanus, Mithras) és főként az egészséget védő istenek.

Az altisztektől (*cornicularius, immunis legionis, beneficiarius, stb.*) kevés felirat maradt fenn, bár az látszik, hogy ők is leginkább Iuppiternek dedikálták felirataikat, ami azzal is összefügghet, hogy a Kr. u. III. századig Iuppiter volt a legfőbb hadisten is, a *dii militares* első számú tagja.

A közkatonáknak kevésbé volt szükségük a hivatalos reprezentációra, ennek ellenére az ő felirataik többsége is Iuppiternek dedikált. A kizárólag Iuppiternek dedikált feliratok állítói közül 13 altiszt vagy közkatona. Ez az összes vizsgált feliraton belül is jelentős arányt képez, ami leginkább azzal magyarázható, hogy Iuppiter a *dii militares* első számú istene volt, tehát a legfőbb hadi isten, a katonák első számú védelmezője, emellett a császárnak tett évenkénti hűségesküvel is összefüggésbe hozható.

Csoportosan állítatott felirat kevés található a vizsgált legiönk feliratos hagyatékában, de ezek között is vannak Iuppiternek szóló dedikációk: egyiket a legiőba áthelyezett katonák Iuppiter Optimus Maximusnak és Mars Augustusnak dedikálva,³⁰⁶ másikat a helytartói hivatalban szolgáló *stratores*,³⁰⁷ egy harmadikat két nem meghatározott rangú katona (mili-

304 AE 1956, 204.; CIL III 7770.; A genius Carthaginiis viszont csupán Daciában tekinthető idegennek, merthogy ő a rómaiak által alapított colonia Iuliának a minden szempontból a római vallásba tartozó védelmezője, akinek – Caelestisszel ellentétben – semmiféle afrikai, karthagói előzménye nem volt.

305 CIL III 995.; CIL III 1063.

306 AE 1934, 11. = AE 1939, 7. s. n. 5. 245. ábr. 198.

307 AE 1983, 801.

tes),³⁰⁸ egy negyediket veteránok csoportja³⁰⁹ emelte, emellett győzelmet hozó és gyógyító, egészséget védő istennek szóló csoportos dedikációk kerültek elő.

A veteranusok emlékei között is egyértelműen a Iuppiternek állított feliratok vannak többségben. Néhány esetben ezek Iunóval közös dedikációk.³¹⁰ Emlékeik között vannak Silvanus oltárok is, ezeket azonban valószínűleg már az új, a civil környezetük hatására állították. Találunk egy-egy példát körükben a keleti istenek tiszteletére is.

B) A katonák származása és a dedikációk közötti összefüggés

Logikusnak tűnik a feltételezés, hogy a feliratállító vallási beállítottságát meghatározta, vagy legalábbis befolyásolta a származása. Ezt néhány könnyen felismerhető eset az általunk vizsgált feliratos anyagban is alátámasztani látszik. C. Caerellius Sabinus legioparancsnok és felesége pedig Iuno Regina Populoniának, a hazai istennőnek dedikált.³¹¹ Olus Terentius Pudens Uttedianus legioparancsnok többek között Caelestis Augustának és Karthago geniusának emelte oltárát.³¹² Hasonló a helyzet Iuno Semliának olvasott, feltételezhetően azonban Iuno Semelének nevezett istennővel is.³¹³ Hadrianus korától ugyanakkor a legio közkatonai állománya helyi volt,³¹⁴ a helyben népszerű Silvanus (4.) felirataránya mutathatja ezt, Liber feliratainak ennél hátrábbi (6) helye. talán ezen isten nem hadi-jellegével indokolható.

ÖSSZEGZÉS

A legio XIII Gemina katonaságának tényleges vallásáról aligha alkothunk valós képet. A vallási életük forrásaiként fennmaradt feliratok nem a napi, rutinszerűen gyakorolt istentiszteletüket dokumentálják, hanem a hétköznapi vallásos cselekményeiből kiemelkedő eseményeket: oltárszentelést, istenszobor állítását, templom építését, stb. Ezeket állítóik váratlan belső sugallatra, vagy külső hatásra, ösztönzésre olyan isteneknek is dedikálhatták, akik egyébként nem feltétlenül tartoztak az általuk leginkább, mindennaposan tisztelt, személyes védőistenek közé. Ezen

308 CIL III 1042.

309 CIL III 7754.

310 AE 1986, 609.; CIL III 1067.

311 CIL III 1075.

312 CIL III 993.

313 CIL III 7753.

314 Domaszewski, 1975, 54.

kívül a daciai római uralom különböző korszakaiban nem volt egyenletes mértékű a katonaság feliratállítási hajlandósága, és az idők folyamán sok felirat károsodott vagy megsemmisült, a rendelkezésünkre álló források nem egyenletesen dokumentálják a vizsgált időszakot. Épp ezért általános tendenciákat a legio katonaságának vallásában csak óvatosan lehet, ha lehet egyáltalán megrajzolni, de bizonyos jelenségekre rá lehet mutatni. Forrásaink többségében a feliratok szüksézszerűsége miatt nem tudjuk a motivációt eldönteni, de erre is, arra is találunk példákat.

Ha nagy vonalakban próbálunk képet rajzolni a legio XIII Gemina parancsnokainak, tisztjeinek és hivatásos állományának vallásáról a legio daciai tartózkodása időszakában, a vizsgált emlékek azt mutatják, hogy az a hivatalos állami kultusz és császárkultusz terén többnyire megegyezik a többi legio vallásos gyakorlatával: Iuppiter, a Capitoliumi triász és a főbb római istenek legalább annyira jelen vannak az Apulumban és környékén felállított oltárokon, mint más legiók vallási hagyatékában. Meglepőnek tűnik ugyanakkor, hogy, hogy Mars csak az 5. legnépszerűbb isten az oltárokon és votív feliratokon, annak ellenére, hogy a Kr. u. 3. században már ő a hadsereg fő istene. Ez a jelenség azonban nem egyedülálló: a Carnuntumban állomásozó három legio feliratos emlékein szintén ritkán fordul elő, pedig az utóbbi legiónak az egyik jelzője is „*Martia*” volt. állományában való elterjedtségével (ott is csekély mértékű).³¹⁵ Meglepően szerény az aránya a Victoriának szóló dedikációknak is a legio XIII Gemina vallási hagyatékában, de ez is hasonló a carnuntumi katonaság feliratos emlékein tapasztaltakhoz.³¹⁶ Popescu daciai katonaságról írt tanulmánya hasonló tanulságot von le.³¹⁷ Jóval kevesebb a legio XIII Gemina állományában bennük a nyitottság az új kultuszokra. Mithras és Sol invictus kultusza még a Kr. u. III. században is alig jelenik meg a legio feliratain, habár Apollóéval megegyező számú felirataival a 2. legnépszerűbb isten, aránya elmarad az általános tendenciától, szemben azzal, amit Popescu az egész daciai katonaságra vonatkoztatva állapított meg.³¹⁸ Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy a feliratos emlékek nem a mindennapi vallásosságot mutatják be. Főleg a legioparancsnokok és centuriók között terjedtek el ezek a kultuszok, ők bizonyára műveltebbek, és gyakori áthelyezésük miatt tájékozottabbak, világlátottabbak lehettek

315 Papp L.: A Carnuntumban állomásozó katonák vallásossága feliratos emlékeik tükrében. In. *Juvenalia VIII. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. Dobi Edit, 2020. 289. (továbbiakban: Papp, 2020.)

316 Papp, 2020, 289.

317 Popescu, 2004, 334., 340.

318 Popescu, 2004, 336.

az egyszerűbb katonáknál. Minerva előkerült feliratai szerint Mithrasszal és Silvanusszal megegyező helyen áll, ugyanakkor ezt az indokolhatja, hogy ő volt a legio jelképének központi alakja.³¹⁹ A lokális isteneknek való feliratállítás nem oly mértékű, mint a Popescu által vizsgált daciai összkatonaságban, bár Silvanus a 4. legnépszerűbb isten, de főként veteránusok tisztelik és helytartók, gesztus jelleggel, Liber pedig vélhetően nem katonai jellege miatt csak a 6. Az alacsonyabb rangú tiszték és a közkatonák szinte kizárólag a legfőbb védelmezőnek, Iuppiternek állítottak oltárokat, amely adódhat a foglalkozásukból adódó, erő iránti tiszteletükből, az istenek közül is a legerősebbhez, leghatalmasabbhoz való vonzódásukból. Ez összecseng Popescunak a daciai katonaság vallásosságáról írt monográfiájával.³²⁰ Iuppiter után Apollo a lenépszerűbb a feliratokon, amit gyógyító szerepe magyarázhat, majd Hercules következik, aki a férfias erő megjelenítője.

Az egyszerű hivatásos katonák szolgálatuk ideje alatt ritkán állítottak oltárt, ami annak költséges voltával is összefüggött, másrészt őket tisztjeik is védelmezték és így tisztjeik feliratállításai az ő védelmüket is szolgálta. A katonák sokszor szolgálatuk lejártakor köszönték mondtak köszönetet leginkább Iuppiternek, nyilvánvalóan azért, mert megvédelmezte őket. Ilyen esetekben csoportos feliratállításra is találunk példákat. A hadseregből történő elbocsátásukat és civilként való letelepedésüket követően azonban már megjelennek az egyéb isteneknek szóló dedikációk is, vagy gyakran feleségükkel együtt állítottak Iuppiternek és Iunónak oltárt.

319 Popescu, 2004, 52.

320 Popescu, 2004, 340.